

ПРОБЛЕМА ЛЕКСИЧНОЇ СПОЛУЧУВАНОСТІ ТА ЇЇ ВІДБИТТЯ У ДВОВОДНИХ СЛОВНИКАХ

Н. І. Сукаленко

Проблема сполучуваності, або валентності, привернула увагу дослідників порівняно недавно. Вперше термін «валентність» у лінгвістичній літературі вжив С. Д. Кацнельсон. В статті «О грамматической категории» він визначив синтаксичну валентність як «властивість слова... вступати в певні комбінації з іншими словами»¹. З цього ж визначення виходять Б. М. Лейкіна², Л. Н. Засоріна й В. П. Берков, розуміючи під валентністю «потенціальну сполучуваність однорідних елементів мови»³. Майже дослівно повторює це визначення Л. Н. Ярв⁴. Інші автори, що безпосередньо або посередньо торкаються проблеми валентності у своїх працях, прямо це поняття не визначають⁵.

Слід відзначити, що різні види валентності (фонетична, морфологічна, синтаксична, лексична) вивчені далеко не однаково. Справа в тому, що системна організація окремих рівней мови різна. Так, типові валентності, що досить легко поєднуються в еквівалентні класи, більш притаманні граматиці, внаслідок її природи, порівняно до словника. В словнику незрівнянно більш унікальних, індивідуальних валентностей, вивчення яких пов'язано із значними труднощами. Мабуть, саме складністю об'єкта пояснюється той факт, що автори статей, присвячених безпосе-

¹ С. Д. Кацнельсон. О грамматической категории. «Вестник ЛГУ», № 2, 1948, стор. 132.

² Б. М. Лейкіна. Некоторые аспекты характеристики валентностей. «Доклады на конференции по обработке информации, машинному переводу и автоматическому чтению текста», вып. 5, 1968, № 8.

³ Л. Н. Засорина, В. П. Берков. Понятие валентности в языке. «Вестник ЛГУ, серия истории, языка и литературы», № 8, вып. 2, 1961, стор. 132.

⁴ Л. Н. Ярв. Об обязательной лексической сочетаемости. «Иноземна філологія», вип. 3, 1965, стор. 71.

⁵ Див.: Л. В. Копецкий. Двухязычный словарь славянских языков (на материалах русско-чешского и чешско-русского словарей). «Вопросы языкознания», 1958, № 3; Н. А. Шехтман. Семантическая структура слова и его сочетаемость. «Уч. зап. Ленинград. гос. пед. ин-та им. А. И. Герцена», 1965, т. 261; Н. А. Шехтман. Сочетаемость слов — антонимов, там же; Н. И. Еремеева. Значение и употребление (сочетаемость) слова. Тезисы докладов межвузовской конференции на тему «Язык и речь» (27 ноября — 1 декабря, М., 1962); С. Л. Пятецкая. Проблема сочетаемости слов при введении новой лексики. Сб. «Материалы 6-го международного методического семинара преподавателей русского языка стран социализма», изд-во МГУ, 1966; Н. Д. Гарипова. О роли лексического фактора в сочетаемости в русском языке. «Уч. зап. Башкирск. ун-та, сер. фил. наук», т. XVIII, № 8, 1964; Н. Д. Гарипова. Опыт лексико-грамматической характеристики сочетаемости глаголов мышления в современном русском языке, там же; Н. С. Дмитриева. Лексико-синтаксическая сочетаемость глаголов движения, там же; Ш. Исабекова. Принципы составления англо-казахского учебного словаря. Автореф. канд. диссерт., Алма-Ата, 1967.

редньо лексичній сполучуваності, приділяють більше уваги граматичній валентності¹.

Вивченню лексичної сполучуваності присвячені праці таких авторів, як Н. В. Коссек², Н. А. Шехтман, С. Л. Пятецької. Правда, Н. В. Коссек розглядає лексичну сполучуваність тільки в плані парадигматики, описуючи залежність сполучуваності дієслова з прийменником від певних диференційних ознак у складі прийменника. Н. А. Шехтман торкається питання про лексичну сполучуваність частково: метою праці є встановлення семантичної близькості англійських прикметників групи *quick*. С. Л. Пятецька докладно зупиняється на цій проблемі. За її спостереженнями, найбільші труднощі завдає тим, хто вивчає російську мову, сполучуваність фразеологічно не зв'язаних слів (пор. *исправить, починить часы*, але тільки *починить рубашку, костюм*). Автор статті намагається встановити залежність валентності фразеологічно не зв'язаних словосполучень від різних факторів: лексичного значення підпорядковуючого та підпорядкованого слова, структури словосполучення і близькості за значеннями тих слів, що частіше вживаються у різному оточенні, тобто сполучаються з різними словами, та впливу словникового оточення.

В. Г. Гак особливо детально описав залежність вибору дієслівної основи в російській мові від суб'єкта й об'єкта дії³. Наприклад, фігуральне значення французького дієслова *danser* — *робити одноманітні коливальні рухи*. При перекладі його на російську мову ми обираємо дієслово в залежності від вибору дії: *la flamme danse* — *пламя полыхает*, *les poussières dansent* — *пылинки порхают*, *la coeur lui danse* — *у него колотится сердце*. Таке пристосування дієслова до підпорядковуючих слів автор назвав «смысловим або семантичним узгодженням»⁴.

Ця думка про залежність вибору слова від оточення лежить в основі теорії А. К. Жолковського та І. О. Мельчука⁵. Вони звернули увагу на те, що в мові існують великі групи слів з приблизно однаковими значеннями. Кожне з цих значень має по декілька лексичних наповнень, причому вибір потрібного лексичного наповнення повністю залежить від «ключового слова», за термінологією авторів, або слова, з яким воно сполучається.

¹ Див.: праці Н. Д. Гарипової, Н. І. Єремеевої, Л. Н. Ярва.

² Н. В. Коссек. К вопросу о лексической сочетаемости. «Вопросы языкознания», 1966, № 1.

³ В. Г. Гак. Беседы о французском слове. М., 1966.

⁴ В. Г. Гак. Див. цит. працю, стор. 88.

⁵ А. К. Жолковский, И. А. Мельчук. О системе семантического синтеза. I. Стрoение словаря. «Научно-техническая информация», 1966, № 11; А. К. Жолковский, И. А. Мельчук. О системе семантического синтеза. II. Правила перефразирования. «Научно-техническая информация», 1967, № 2.

ся. Отже, ці лексичні наповнення є комбінаторно обумовленими варіантами одного й того ж значення. Розглянемо, наприклад, такі дієслова: *згаснути* (про вогонь, багаття), *закінчитися* (про війну), *ущухнути* (про вітер), *змовкнути* (про звук), *пройти* (про моду), *зникнути* (про інтерес, апетит). Втім у наведених прикладах розбіжність в значенні дієслів неістотна, тому що вона цілком залежить від розбіжності іменників, з якими сполучаються ці дієслова (*вогонь, вітер, звук, мода, інтерес, апетит*); самі ж дієслова мають одне й те ж значення «кінця дії» й тому належать до однієї семантичної функції. Отже, за А. К. Жолковським та І. О. Мельчуком, встановлювання семантичних функцій — це зведення індивідуальної в кожній мові фразеології до простих семантичних понять, спільних для всіх мов.

Як повинна поставитись лексикографія до поняття функцій? Як відомо, А. К. Жолковський та І. О. Мельчук застосували це поняття до машинного словника — словника особливого типу. Чи можна його перенести на звичайні тлумачні та перекладні словники? Ю. Д. Апресян вважає, що не тільки можна, але й необхідно перенести поняття функцій на одномовну лексикографію, тому що «сучасне оволодіння словом передбачає знання ідіоматичних засобів відбиття семантичних функцій від даного слова та, звичайно, знання того, як взагалі семантичні функції можна від нього одержати»¹. Наприклад, описуючи синтагматичні властивості рос. слова *приказ*, важливо знати, що «значення «каузації» передається дієсловом *составить*, значення «ліквідувати» дієсловом *отменить*, а значення «дуже» — прикметником *строгий*»². Якщо перелік функцій слід наводити в тлумачних словниках, то тим більш необхідно наводити його в перекладних словниках. Тлумачні словники призначені в першу чергу для носіїв цієї мови, а носії оволодівають лексичною сполучуваністю рідної мови так само автоматично, як його моделями й словником. Проте ця проблема завдає величезних труднощів людям, що вивчають іноземні мови, навіть тим, що досить добре оволоділи лексикою та граматичною будовою даної мови. Показово, що помилки в лексичній сполучуваності слів роблять навіть лексикографи, які не володіють іноземною мовою так автоматично, як рідною. Наприклад, багато помилок лексикографа К. А. Паффена в його німецько-російському фразеологічному словнику³ пов'язано саме із лексичною сполучуваністю слів: *должно получиться* (замість *создаться*) *впечатление*, *получилось* (замість *создалось*) *неприятное положение*, *15 марта ему окончится* (замість *исполнится*) *75 лет*. Редактор російсько-англійського словника Р. К. Дагліш також робить аналогічні по-

¹ Ю. Д. Апресян. Экспериментальное исследование семантики русского глагола. М., 1967, стор. 191.

² Там же.

³ К. А. Paffen. Deutsch—Russisches Satzlexikon, Band 1, Leipzig, 1966.

милки¹. Наприклад, перекладаючи полісемічне рос. слово *отдел*, словник подає до нього такі позначки: «в книге и т. п.», «науки». Але *отдел* у книзі перекладається на російську мову *разделом*, а в науці *отраслью*.

Надзвичайно складна проблема лексичної сполучуваності вимагає особливої уваги до опрацювання даного питання з боку укладачів і редакторів двомовних словників. Не можна сказати, щоб лексична сполучуваність зовсім не привертала уваги лексикографів. Н. І. Фельдман ще в 1952 р. писала про необхідність наводити у двомовних словниках сполучення типу *принять резолюцию, поставить условие, вынести приговор* і т. д.². Редактор російсько-чеського й чесько-російського словників Л. В. Копецький підкреслює, що семантично немотивованим сполученням «у двомовному словнику слід приділяти особливу увагу»³. Чи приділяли насправді укладачі словників особливу увагу проблемі відбиття лексичної сполучуваності у двомовних словниках? Слід зазначити, що за останній час укладачі двомовних словників досягли в цьому питанні значних успіхів. Наприклад, лексична сполучуваність ряду слів детально описана в російсько-англійському словнику за редакцією О. С. Ахманової⁴, російсько-англійському словнику за редакцією Р. К. Дагліша, короткому французько-російському словнику Н. Ї. Кобріної, Ф. Є. Ройтенберг, Е. А. Халіфман, В. Г. Гака⁵. В російсько-англійському словнику за редакцією О. С. Ахманової при слові *подпись* наводиться сполучення *поставить свою подпись*, при слові *подполье* — *работать в подполье, уходит в подполье*. Російсько-англійський словник за редакцією Р. К. Дагліша в словникову статтю на слово *рана* вміщує сполучення *перевязать рану*, на слово *здоровье* — *крепкое, слабое здоровье*. Укладачі короткого французько-російського словника наводять серед перекладних еквівалентів не тільки іменник *счет*, але й сполучення *составить счет*, не тільки *течение*, але й *перекрывают течение, бурное, быстрое, спокойное течение*.

Якщо ми уважно розглянемо наведені приклади, то встановимо, що це реєстрація лексичних наповнень функцій, описаних А. К. Жолковським та І. О. Мельчуком. Отже, емпірично укладачі словників завжди усвідомлювали це явище. Але чи завжди послідовно вони відбивали лексичну сполучуваність? Мабуть, не слід детально вивчати словники, щоб відповісти негативно на

¹ Див.: Русско-английский словарь. Укладачі: А. М. Таубе, А. В. Литвинов, Р. К. Даглиш. Под редакцией Р. К. Даглиша, М., 1965.

² Н. И. Фельдман. О специфике небольших двуязычных словарей, «Вопросы языкознания», 1952, № 2, стор. 77.

³ Л. В. Копецкий. Цит. праця, стор. 83.

⁴ Русско-английский словарь. Изд. 7-ое. Под ред. О. С. Ахмановой, М., 1965.

⁵ Краткий французско-русский учебный словарь. Составители: Н. Б. Кобріна, Ф. Е. Ройтенберг, Э. А. Халифман, В. Г. Гак. М., 1963.

це питання. Явна непослідовність впадає в очі навіть при огляді тих словників, що найбільш повно описують лексичну сполучуваність. Наприклад, російсько-англійський словник за редакцією Р. К. Дагліша при слові *ветер* наводить дієслова *стих*, *поднялся*, а при слові *буря* ці дієслова відсутні, при слові *хранение* є *отдать в камеру хранения*, але нема *получить из камеры хранения*. Російсько-англійський словник за редакцією О. С. Ахманової на слово *буря* вміщує сполучення *пронеслась*, *миновала*, але тут відсутні сполучення *поднялась*, *разразилась*, при слові *приговор* є сполучення *вынести*, *привести в исполнение*, проте нема *отменить*, *обжаловать приговор*. Автори короткого французько-російського учбового словника на слово *инициатива* наводять слово-сполучення *подавить инициативу*, але не наводять *проявить инициативу*, при слові *возможность* є сполучення *воспользоваться возможностью*, але немає *упустить возможность*.

Наведені ілюстрації підтверджують той факт, що при відбитті лексичної сполучуваності навіть словники, що детально описують її, виявляють явну непослідовність. Теорія А. К. Жолковського та І. О. Мельчука дає можливість відбивати лексичну сполучуваність у словнику за єдиним принципом. Докладний список функцій дозволить описати слово з вичерпною повнотою. Однак після опису тридцяти найбільш універсальних семантичних функцій А. К. Жолковський та І. О. Мельчук попереджають, що їх список далеко не повний, і навіть називають можливих кандидатів до нових функцій. До універсальних функцій авторів можна додати деякі більш вузькі функції. Так, рос. означення *наигранное веселье*, *наигранный жест*, *напускное равнодушие*, *натянутая улыбка* об'єднані значенням «фальшивий, нещирий». Російські дієслова *блеснуть знаниями*, *оттенить белизну*, *подчеркнуть превосходство* мають спільний смисл «показати у вигідному освітленні, виділити». Рос. дієслова *снижаются* (про ціни), *ослабевать* (про мороз), *спадать* (про спеку), *снижаются* (про швидкість), *смягчиться* (про напруження міжнародного становища) поєднує значення «зменшення інтенсивності дії». Дієслова, антонімічні до слів попередньої групи, поєднані загальним смислом «збільшення інтенсивності дії»: *повышаются* (про ціни), *усиливаются* (про морози), *возрастать*, *увеличиваться* (про напруження). Дієслова *приходит в себя* (після неприємності), *выздоровливать* (після хвороби), *оживать* (про квіти), *улучшаться* (про настрій), *проясняются* (про погоду), *оживляются* (про обличчя) поєднані спільним смислом «поліпшення стану». Загальний смисл «розкрити, зробити явним» об'єднує рос. дієслова: *распутать дело*, *раскрыть тайну*, *обнаружить ошибку*, *разгадать кроссворд*, *расшифровать древние письмена*. Дієслова *отремонтировать квартиру*, *часы*, *починить часы*, *носки*, *исправить выключатель*, *часы*, *поправит изгородь*, *положение* поєднує значення «довести до звичайного, нормального стану».

Лексичне значення «проаналізувати» властиве дієсловом *оценить обстановку, осознать положение, взвесить доводы, решение*. Спільний смисл «перешкодити чомусь загрозливому» поєднує дії *отвести беду, удар, предупредить болезнь, отвратить опасность*.

Звичайно, детальний опис семантичних функцій та всіх ідіоматичних лексичних наповнень, з якими сполучаються ключові слова, вимагає погоджених дій з боку великого колективу дослідників. Якщо такий опис удалося б здійснити, то в історії нашої лексикографії з'явився б якісно новий тип словника — словник лексичної сполучуваності. В літературі відзначалось, що такі словники вже існують, наприклад, для англійської мови¹.

Детально описати ці функції значною мірою допоможе картотека помилок, зроблених людьми, що вивчають іноземну мову. Вже зараз можна сказати, що, мабуть, кількість помилок буде найбільшою в тих випадках, коли лексичні наповнення ключових слів тотожні в семантичному відношенні: рос. *искоренить, ликвидировать, устранить; сделать, совершить, произвести*.

Досить великою буде кількість помилок і в тих випадках, коли слова в незначній мірі відрізняються семантично, наприклад, набір смислових компонентів одного слова включає тільки один додатковий компонент порівняно з набором іншого слова: рос. *доставить* (про іменники, пов'язані з позитивними й негативними емоціями: *доставить радость, удовольствие, много хлопот*) *причинить* (про іменники, пов'язані тільки з негативними емоціями: *причинить неприятность, убытки, беспокойство*).

Крім цих спільних помилок, людям, що вивчають якусь мову, притаманні специфічні помилки, пов'язані з інтерференцією рідної мови. Як уже відзначалось, лексичні наповнення всередині однієї функції часто розходяться і в межах однієї мови. Порівняймо, наприклад, таку широку функцію, як Magn, що означає велику інтенсивність якості: рос. *ошибка грубая, довод веский, расправа жестокая, кровавая, радость бурная* й т. п.

Ще більш складною буде картина при зіставленні лексичних наповнень певної функції однієї мови з лексичними наповненнями тієї ж функції іншої мови. В багатьох випадках лексичні наповнення обох мов розійдуться. Пор., в англійській мові *heavy gain* (букв. *тяжелый дождь*), в російській мові *сильный дождь*, в англійській мові *ringing frost* (букв. *звенящий мороз*), в рос. мові *трескучий мороз*.

У наведених прикладах розповсюджені випадки перенесення засобів метафоризації з рідної мови на іноземну: наприклад, *звенящий мороз, тяжелый дождь* можливі у мові англійців. Тому двомовний словник особливо ретельно повинен фіксувати розбіж-

¹ Д. Н. Шмелев. Очерки по семасиологии русского языка. М., 1964, стор. 200.

ності лексичних наповнень однієї функції при одному й тому ж ключовому слові.

Надзвичайно часті факти розбіжності лексичних наповнень всередині однієї функції в двох мовах тоді, коли в одній мові, незважаючи на наявність кількох ключових слів, лексичне наповнення лишається однаковим, на відміну від іншої мови, де ключові слова змінюють лексичне наповнення. Порівняймо, наприклад, франц. *effectuer* (функція *Caus* — «зробити так, щоб») з російськими лексичними наповненнями: *совершить путешествие, сделать, произвести посадку самолета, провести научные исследования*.

У наведеному прикладі, коли укладачі словників мають справу з великою кількістю лексичних наповнень у мові перекладу, необхідна комбінація тлумачення й перекладу. Необхідність поєднання тлумачення й перекладу викликана тією обставиною, що дуже часто вичерпати всі лексичні варіанти при різних ключових словах неможливо, а тому для тих, хто користується словником, слід помістити «ключ» з описом загального, абстрактного списку функції. Наприклад, абстрактне лексичне значення «покласти кінець, примусити зникнути» поєднує дієслова *подавить восстание, ликвидировать безграмотность, искоренить недостатки*. Такі абстрактні смисли були описані А. К. Жолковським та І. О. Мельчуком, які встановили тридцять універсальних функцій. Проте в деяких випадках всередині цих універсальних функцій можна виділити більш вузькі з додатковою семантичною ознакою. Так, всередині функції *Finale* — «зникнути» виділяється функція з додатковою ознакою «повільно, поступово»: рос. *меркнуть* (про світло), *стереться из памяти* (про подію, спогади), *утихнуть* (про бурю, вітер).

Якщо у мові перекладу при деяких ключових словах функцій та підрозділів функцій можливі варіанти лексичних наповнень, то ці варіанти слід наводити по можливості повно. Наприклад, рос. *восстание вспыхивает, начинается, поднимается, чаше чинят, исправляют, ремонтируют*. У наведених прикладах варіанти лексичних наповнень еквівалентні до ключових слів. Проте, якщо декілька лексичних наповнень не еквівалентні до певних ключових слів, то неприпустимо, як це робить С. Б. Берлізон у лексикографічному посібнику, спочатку назвати всі ключові слова, а потім навести до них кілька лексичних наповнень: для того, хто користується словником, мова перекладу іноземна, не завжди добре потрібне лексичне наповнення до певного ключового слова¹. Наприклад, С. Б. Берлізон до слова *come out* у дужках на англійській мові наводить ключові слова (*of plants, crops, flowers*), а потім на російській мові наводить такі

¹ С. Б. Берлізон. Сочетания типа *make up, make for* в современном английском языке. М.—Л., 1964.

переклади лексичних наповнень до даних ключових слів: *всходить, распускаться, расцветать*. Але на російській мові про квіти можна сказати *расцвели, распустились*, про сходи тільки *взошли*, а про листя тільки *распустились*. Англ. *throw away* з ключовими словами *money, advantages, chances, opportunities, advice, words, one's life* перекладається на російську мову еквівалентами *зря тратить, терять, бросать на ветер*. Але в російській мові різні ключові слова вимагають різних лексичних наповнень: *жизнью рискуют, возможностями пренебрегают, не используют, деньгами разбрасываются, бросают на ветер*.

Отже в таких випадках необхідно подавати ключові слова разом з відповідними лексичними наповненнями, а для того, щоб врахувати контекстні варіанти широкої функції, слід описати зміст загального смислу функцій у вигляді короткого тлумачення.

На закінчення необхідно ще раз підкреслити, що лексична сполучуваність — явище надзвичайно складне, особливо для тих, хто вивчає іноземні мови, тому детальне й витримане за єдиним принципом відбиття лексичної сполучуваності у двомовних словниках життєво важливе. В основу принципу відбиття лексичної сполучуваності ми поклали поняття функцій А. К. Жолковського та І. О. Мельчука, які вважають члени однієї функції комбінаторними варіантами ключових слів. Список функцій, на наш погляд, потрібно поповнювати новими, не описаними А. К. Жолковським та І. О. Мельчуком. В деяких випадках всередині функцій, описаних цими дослідниками, можливо виділити більш вузькі з додатковою семантичною ознакою. Двомовний словник особливо ретельно повинен фіксувати випадки розбіжності лексичних наповнень однієї функції при одному ключовому слові. Якщо у мові перекладу будь-яка функція або підрозділ функції досить широкі й неможливо передбачити всі контекстні варіанти, необхідна комбінація тлумачення й перекладу. Якщо всередині однієї функції при одному й тому ж ключовому слові існує декілька варіантів лексичних наповнень, еквівалентних до ключового слова, то ці варіанти, по змозі, слід подавати у словнику.

«ПАМ'ЯТНИК» ГОРАЦІЯ У ПЕРЕКЛАДІ М. ЗЕРОВА

Н. Г. Корж

Серед вітчизняних перекладачів римської поезії особливе місце посідає український радянський поет і літературознавець М. К. Зеров. М. Рильський у передмові до нещодавно виданої збірки його творів писав, «...що навіть люди, які досить зимно ставилися до оригінальної поезії Зерова, перекладачем уважали

його бездоганним»¹. Перекладав Зеров багатьох авторів різних часів і народів — Пушкіна і Лермонтова, Буніна і Брюсова, Кра-сіцького і Сову, Міцкевича і Залеського, Байрона, Петрарку, Беранже і Бодлера, Єредіа і Леконта де Ліля та ін.

Але серед усіх його перекладів перше місце належить перекладам з римських поетів — Лукреція, Катулла, Вергілія, Горация, Тібулла, Овідія, Марціала, Ювенала, Клавдіана.

Звернення до творів класичної спадщини російської, української, зарубіжної літератур в ті часи не було випадковим. У 20-х роках, в період формування пролетарського мистецтва як мистецтва нового типу, проблема традицій була однією з найгостріших проблем. Зеров, який належав до так званої «групи неокласиків», активно відстоював думку про засвоєння новою літературою творчих досягнень попередніх поколінь.

Ми не ставимо собі за мету докладно характеризувати теоретичну платформу «неокласиків», зазначимо лише, що в їх твердженнях справді було багато спірного й невірного. Але їх естетичне кредо — любов до слова, строгої форми, до великої спадщини світової літератури — не може не викликати нашого схвалення. «Український неокласицизм, — говорив М. Рильський, — був у значній мірі виявом боротьби проти панфутуристів, деструкторів та інших представників того мистецтва, яке так безпідставно декларувало себе як ліве»². І далі «...в їх боротьбі проти футуризму та інших формалістичних течій, у їх заклику шанувати літературну традицію, у їх любові до грецьких та римських класиків, до Єредіа і Леконта де Ліля, до Пушкіна, Міцкевича, Шевченка, Франка, було, безперечно, здорове зерно»³.

З цими словами Рильського перегукуються поетичні рядки Зерова з вірша «Аргонавти»⁴.

Так, друже дорогий, ми любимо одно:
Старої творчості додержане вино,
І мед аттіцьких бджіл, і гру дзвінких касталій.

Хай культів і фактур неважений баласт
У човен свій бере футуристичний тривій.

У своїй перекладацькій діяльності М. Зеров часто звертався до славетного римського поета Квінта Горація Флакка. У його перекладах охоплена майже вся різноманітність Горацієвої творчості (6-а сатира з другої книжки, 2-й і 16-й еподи, 3-й лист

¹ М. Рильський. Микола Зеров — поет і перекладач. У кн: Микола Зеров. Вибране, К., 1966, стор. 9.

² Там же, стор. 6.

³ Там же, стор. 7.

⁴ Там же, стор. 107.

з другої книжки «Послань», відомий під назвою «Про поетичне мистецтво» та 20 од з усіх чотирьох книжок). Перекладав М. Зеров Горація українською і російською мовами. Більше перекладів українською мовою.

Переважає інтерес Зерова до од римського поета впливає з його естетичних засад. Палкий наслідувач високих зразків поетичної форми, він захоплювався майстерністю Горація. В одному з своїх олександрійських віршів «Елій Ламія», написаному 1922 року, коли поет особливо плідно працював на перекладацькій ниві, він писав:

Ще за дитинних літ бував я у Мессали,—
Улюбленці камен там зорями сіяли.
Там вабили серця, там чарували нас
Вергілій і Тібулл, жалібний Вальгій, Басс
І Галла смутна тінь. Але в моєму серці
Зосталися навек нестриманий Проперцій,
Овідій сміливий та многодумний Флакк.

Приязні їхньої невимушений знак
Ціню я над усі тріумфи й консулати.
Ти хочеш бачити їх руку, їх присвяти?
Там, між пожовклих книг, найкращий мій клейнод.
Лежить автограф двох Горацієвих од¹.

Зміст чотирьох книг од Горація, як відомо, надзвичайно різноманітний. У них ми знаходимо захоплення поета радіщами, молодістю, уславлення друзів, любові, краси сільського життя, принад природи. Але всі вони єдині своєю блискучою формою і стилем, над якими так багато і наполегливо працював їх автор. Ця робота привела Горація до великих наслідків. Перші одинадцять од він пише кожен окремих розміром, приголомшуючи сучасників своєю високою технікою. Невипадково, що навіть Овідій, надзвичайно віртуозний поет, тонкий майстер поетичного варіювання, з захопленням назвав Горація «numerosus», тобто багатий розмірами. Багатство думок, надзвичайна вишуканість форми ліричних творів принесли Горацію ще за життя велику славу, забезпечили перше місце в сучасній йому літературі.

Звертання Зерова до Горація не було чимось новим в українській літературі, у нього було багато попередників як українських, так і російських. Перекладали, наслідували або переспівували Горація в Росії і на Україні, починаючи з XVIII століття. До складу когорти Горацієвих перекладачів входять Ф. Прокопович, Г. Сковорода, П. Гулак-Артемівський, І. Срез-

¹ Микола Зеров. Вибране, К., 1966, стор. 105. (Підкреслення наше. — Н. К.).

невський, Є. Філомафітський, С. Васильківський, І. Франко, В. Щурат, А. Кантемір, В. Тредіаковський, М. Ломоносов, О. Пушкін, Ф. Тютчев, В. Майков, А. Фет, В. Брюсов та інші.

Знайомство вітчизняних читачів і поетів з творчістю римського поета почалося з «De arte poetica» в класах ораторії й поезії Києво-Могилянської та Московської слов'яно-греко-латинської академій¹. Тому першим був перекладений на російську мову саме цей твір Горация, пізніше перекладачі звернули увагу на сатиру і лірику римського поета. М. Зерова в творчості Горация, як уже зазначалося, більш за все приваблювали його оди.

Як перекладач римських поетів М. Зеров виступив у 1918 р., а через два роки він уже був автором «Антології римської поезії». Роботу над перекладами римських поетів він не припиняв до кінця свого життя. Друкувались ці переклади в різних періодичних виданнях 20—30-х років, частково в окремих збірках та в хрестоматії О. І. Білецького «Антична література». Лише 1966 року вийшла збірка творів М. Зерова, до якої увійшла майже вся його поетична спадщина як оригінальна, так і перекладацька.

М. Зеров був глибоким знавцем і щирим шанувальником римської поезії. Він захоплювався багатством думок, витонченістю форми, виразністю мови античних поетів, зокрема Горация. Про свою роботу над перекладами з римських поетів він писав у передмові до «Антології» 1920 року: «...У нас, на наших літературних облогах, при повній майже нерозробленості поетичної мови, римські майстри можуть мати чимале значення стилістичне». І далі — «...лексикон багатьох молодих авторів не в силі приховати своєї погрозової бідності. І тут, на мій погляд, праця над латинськими класиками та французькими парнасами може нам у великій стати пригоді, звернувши нашу увагу в бік артистично обробленої, багатой на вирази, логічно спаяної, здібної передати всі відтінки думок мови. В цьому перше оправдання такої праці перед лицем сучасності».

За тематикою переклади Зерова з Горация поділяються на твори, в яких поет говорить 1) про високе покликання та безсмертя поезії («До Мельпомени», IV, 3; «Пам'ятник», III, 30; «До ліри», I, 32; «До Мecenата», II, 20); 2) про кохання («До Пірри», I, 5; «Офіра», I, 19; «До Хлої», I, 23; «До Венери», III, 26); 3) про дружбу («До Ікція», II, 3; «До Деллія», II, 3; «На поворот друга», II, 7; 4) на твори, в яких автор уславлює Рим та римський народ (епод 16-ий, оди «До римлян», III, 6 і «Римській державі», I, 14); 5) оспівує молодість, насолоду життям («До Левконої», I, 11; «До самого себе», I, 34; «Не люблю

¹ Див.: Н. И. Петров. Киевская академия во 2-ю половину XVII в., К., 1895.

я розкошів перських», I, 38; «До амфори», III, 21; «До Торквата», IV, 7); 6) захоплюється красою природи, принадами сільського життя (епод 2-ий і сатира 6-а з 2-ої книги і ода «До джерела Бандузії», III, 16).

Ознайомимося з принципами перекладацького мистецтва Зерова, проаналізувавши переклад оди Горація «Пам'ятник».

До Горація думку про безсмертя поезії вперше висловила Саффо в своїй поемі, від якої, на жаль, дійшов на нас лише один перший рядок: «...думаю, що хто-небудь згодом згадає про нас». У римській літературі цю думку по-різному повторили Енній, Вергілій, Проперцій, Овідій, Марціал. У Горація декілька од присвячено цій темі, але кращою серед них, безумовно, є 30-а ода III книги, яка увійшла в скарбницю світової літератури під назвою «До Мельпомени» або «Пам'ятник». На російську мову цю оду перекладали 8 поетів, серед них Ломоносов, Фет, Брюсов, крім того Державін і Пушкін використали форму оди для оригінальних творів. В цій оді Горація нема безпідставного самовозвеличування або фальшивої самоомани, в ній висловлюється з гідністю і свідомою впевненістю розуміння високого поетичного покликання та безсмертя поезії.

Ода ця написана першою Асклепіадовою строфою, яка, як відомо, складається з чотирьох Асклепіадових віршів

Exegi monumentum aere perennius
Regalique situ pyramidum altius,
Quod non imber edax, non Aquilo impotens
Possit diruere aut innumerabilis
Annorum series et fuga temporum.

М. Зеров перекладає цю оду рифмованим семистопним ямбом, з останньою усіченою стопою:

Мій па́ / м'ятні́к / стої́ть / трива́ / ліши́й / від мі́ / ді
Підні́ / сся він / чоло́м / над ца́р / ські пі́ / рами́ / ди,
Його не сточить дощ уїдли́вий, гризкий,
Не звалить налітний північний буреві́й,
Ні років довгий ряд, ні часу літ невпинний.

Слова першого рядка *exegi monumentum* — я завершив пам'ятник — М. Зеров перекладає «мій пам'ятник стоїть». Такий переклад позбавляє автора активності в творенні собі пам'ятника, як це ми бачимо в оригіналі *exegi* — я завершив. У другий рядок перекладач додає слова, яких нема у Горація, «піднісся він чолом», замість *altius* — вищий. В оригіналі ідентична думка висловлена економніше, одним словом, а в перекладі трьома. Тут ми скоріше відчуваємо зв'язок не з Горацієм, а з пушкінським «Пам'ятником» (пор. «Вознесся выше он главою непо-

корной Александрийського столба»), який, як відомо, також перекладав Зеров на українську мову. У третьому рядку до іменника *imber* — дощ додається друге означення «гризкий», у Горация стоїть одне *edax* — уїдливий, *Aquilo* — Аквілон, назву північного вітру перекладач замінює синонімічним виразом «північний буревій», а його означення *improbus* — шалений, неприборканий вдало перекладає «налітний», бо для цього вітру характерною ознакою є несподіваність, поривчастість. Слова оригіналу *fuga temporum* — біг часів Зеров чудово перекладає «часу літ невпинний».

Другу строфу і початок третьої

Non omnis moriar, multaque pars mei
Vitabit Libitinam usque ego postera
Crescam laude recens, dum Capitolium
Scandet cum tacita virgine pontifex.

Зеров перекладає так:

Я не умру цілком: ества мого частина
Переживе мене, і від людських сердець
Прийматиму хвалу, поки понтифік-жрець
Ще сходить з дівою в високий Капітолій.

У цій строфі перекладач пропускає ім'я міфічної богині похорону Лібітіни і замінює метафоричний вислів Горация *vitabit Libitinam* — уникне Лібітіни словами «переживе мене». Відступає Зеров від оригіналу, коли латинський прикметник *postera* — наступний він перекладає «і від людських сердець». Правда, форма майбутнього часу присудка «прийматиму» показує, що від прийдешніх поколінь поет прийматиме славу, але в оригіналі ця думка передається і формою вживання присудка (*crescam* — *fut. I*) і прикметником *postera*.

Далі розгортаючи і підтверджуючи цю думку в наступних рядках, Гораций посилається на звичай, який існував у стародавньому Римі — під час Ід верховний жрець в супроводі весталок підіймався в Капітолій для принесення жертв Юпітеру. Цей ритуал відбувався щороку, з століття в століття, тому згадка про нього, з точки зору римлянина, тотожня вислову «доки існує Рим», тобто навіки віків. Зеров зберігає ці рядки з незначною зміною, він пропускає лише означення *tacita* до іменника *virgine* — з мовчазною.

У третій строфі поет говорить про свою батьківщину Апулію, де його будуть згадувати після смерті. Гораций образно називає рідні місця *pauper aquae Daunus agrestium, regnavit populorum*, тобто він використовує перифраз — ім'я казкового царя Давна, який ніби правив Апулією, повинно підказати читачеві назву

цієї місцевості. Зеров зберігає перифраз римського поета. Він перекладає:

І де шумить Авфід в нестриманій сваволі,
І де казковий Давн ратайський люд судив.

Не можна не звернути увагу на майстерний переклад прикметника *violens* — *бурхливий* словами «в нестриманій сваволі» і доречне використання в цих рядках слов'янізму «ратайський», який так гармонійно вписується у вірш високого патетичного звучання.

У четвертій, останній строфі *Aeolium carmen* — *еолійська пісня* перекладач замінює «Еллади давній спів». Еолійськими піснями називають тільки лірику острова Лесбоса (VII—VI століття до н. е.), а не всієї Еллади, отже Зеров і тут дещо відступив і узагальнив думку оригіналу. В останніх рядках оди, де поет звертається до музи Мельпомени з проханням увінчати його чоло заслуженою нагородою — дельфійським лавром, перекладач також відступає від оригіналу:

..... Sume superbiam
Quaesitam meritis et mihi Delphica
Lauro cinge volens, Melpomene, comam.

У Зерова:

Так не таїсь від миру,
І лавром, що зростив святий дельфійський гай,
О Мельпомено, ти чоло мое звінчай.

При перекладі цих рядків перекладач випускає 5 Горацієвих слів і додає 10 своїх.

Наведені спостереження дають можливість зробити деякі висновки. Переклад Зерова більш характеризується лексичною і лексико-семантичною відповідністю, ніж пропусками, вставками або розбіжністю з текстом. Хоч якість поетичного твору і його перекладу тільки цим показником не визначається, але він належить до основних. При перекладі поетичного твору важливо передати не тільки його зміст, а й поетичну структуру. Тому, визначаючи ступінь адекватності віршованого перекладу, треба однакову увагу приділяти всім його компонентам, розглядаючи їх не ізольовано, а у взаємозв'язку. З точки зору цих вимог, переклад Зерова можна характеризувати як високо поетичний, бо в ньому перекладач не тільки правильно передав зміст оригіналу, а й зберіг його систему поетичних образів, строфіку (4 строфи по 4 вірші). До позитивної якості цього перекладу, безумовно, можна віднести також відмову перекладача від калькування латинського синтаксису, з його гіпербатами —

надзвичайною розкиданістю слів. Перекладач відмовився від практики попередників і дотримувався у своїй роботі синтаксичних норм рідної мови. Все це, разом взяте, і забезпечило високу якість перекладу.

Одним з перших, хто помітив і високо оцінив перекладацьку діяльність М. Зерова, був Олександр Іванович Білецький. Він ставив його як перекладача античних поетів вище багатьох попередників.

Рецензуючи «Камену», Білецький писав: «Точність сполучається в них з вишуканістю, — і яким ремісництвом здаються в порівнянні з ними російські переклади, приміром, переклади з Овідія, Тібула чи Горація, зроблені Фетом! Перекладами М. Зерова не лише збагачується виднокруг українського читача, збагачується й саме література — удосконалюючи український гекзаметр, елегійний дистих...»¹.

Хоч ці слова були сказані 1924 року, але вони не втратили своєї ваги і в наш час. Численні переклади М. Зерова з античної літератури потребують глибокого вивчення українськими мовознавцями і перекладачами.

ПРО ГРАФІЧНИЙ ОПИС ЗАЛЕЖНОСТІ «РАНГ-ЧАСТОТА» ЛІНГВІСТИЧНИХ ОДИНИЦЬ

П. М. Алексеев, С. Т. Навальна

Одна з основних лінгвістичних закономірностей, залежність між частотою лінгвістичної одиниці (напр., слова) та її рангом в частотному спискові, відома в літературі як «закон Ципфа» або «закон Есту-Ципфа-Мандельброта». Вперше сформульована для частот словоформ у вибірці (для імовірностей — в генеральній сукупності)², вона досліджувалась в різний час як для словоформ, так і для слів на матеріалі різних мов³. Обидва визначення цієї залежності неодноразово зазнавали критичних зауважень; пропонувалось розглядати її тільки в області середніх частот⁴, рекомендувалось зовсім не користуватись її графічним описом в певних ділянках частот. Параметри закону Ципфа уточнювались, їх «універсальність» обмежувалась однією мо-

¹ «Червоний шлях», 1924, № 6, стор. 272.

² G. K. Zipf. The Psycho-Biology of Language. Boston, 1935.

³ Див., напр. Л. А. Новак. Частотный словарь молдавского и румынского языков. Автореф. канд. диссерт., Л., 1962; Р. М. Фрумкина. Статистические методы изучения лексики. Изд-во «Наука», М., 1964. Л. И. Ешан. Опыт статистического описания научно-технического стиля румынского языка. Автореф. канд. диссерт., Л., 1967.

⁴ Р. М. Фрумкина. Статистические методы изучения лексики. Изд-во «Наука», М., 1964.

вою, стилем, автором і навіть текстом¹. Більше того, було показано, що ці параметри різні для окремих слів (словоформ) і тому не можуть бути константами для всього тексту².

Особливо гостро критикує закон Ципфа Г. Хердан³, обвинувачуючи його в нематематичності, незважаючи на теоретичне обґрунтування цього закону Б. Мандельбротом як «канонічного»⁴.

Нас, однак, зараз цікавить саме прикладний характер залежності «ранг-частота», тобто можливість, застосовуючи єдину методику аналізу, порівнювати різні статистичні сукупності.

Будуючи графіки розподілу частот по рангах, можна наочно уявити статистичну структуру тексту і зробити спробу виявити риси подібності і відмінності між цими текстами.

Типологія текстів виявляється при співставленні вибірок однакового об'єму, але якісно різних, наприклад: а) тексти однакові довжиною на різних мовах, подібні змістом; виявляються статистичні властивості мов; б) мова одна, тексти однакові довжиною, але якісно різні, тобто такі, що відносяться до різних стилів, належать різним авторам або різним періодам творчості одного автора і т. п.; дається опис лінгвостатистичних властивостей різних сфер функціонування однієї мови.

До останнього часу, однак, недостатньо підкреслювався вплив на форму залежності «ранг-частота» різних об'ємів вибірки при якісній її однорідності. На рис. 1 ми бачимо, що при значному збільшенні об'єму вибірок логарифмічні криві все більше відрізняються зовнішнім виглядом від прямої лінії і стискаються в нижній частині, тоді як верхня може і не стискуватися. Крива все більше вигинається праворуч. Це явище неважко пояснити—відносний приріст словника за рахунок рідких словоформ сповільнюється; частоти більш уживаних словоформ зростають при збільшенні вибірки з постійним темпом (відносна частота

¹ Е. А. Калинина. Изучение лексико-статистических закономерностей на основе вероятностной модели. В кн.: «Статистика речи». Изд-во «Наука», Л., 1968; Н. Г. Маткаш. Лексика и морфология молдавской публицистики в сравнении с лексикой и морфологией других дако-романских функциональных стилей. Автореф. канд. диссерт., Л., 1967; Т. А. Микерина. Некоторые статистические приемы лексико-морфологического описания функционального стиля. Автореф. канд. диссерт., Л., 1967; Д. М. Сегал. Некоторые уточнения вероятностей модели Ципфа. «Машинный перевод и прикладная лингвистика», 1961, № 5; П. М. Алексеев. Частотный словарь английского подъязыка электроники. Автореф. канд. диссерт., Л., 1965.

² Е. А. Калинина. Изучение лексико-статистических закономерностей...

³ G. Herdan. Suitable and Unsuitable Mathematical Models in Language Statistics and their Consequences. Proceedings of the Fifth International Congress of Phonetic Sciences. Münster, 16—22. Aug. 1964, Base-New York, 1965. Див. також його книги, починаючи з Language as Chance and Chance. Groningen, 1956.

⁴ Б. Мандельброт. О рекуррентном кодировании, ограничивающем влияние помех. Російськ. пер. в кн.: Теория передачи сообщений. М., 1967.

найчастішої словоформи залишається незмінною). Питома вага найрідших словоформ зменшується. При вибірці (N), рівній 2 тис. слововживань, словоформи з частотою (F), рівною 1, займають 24,55% тексту та 60,77% словника, при N=10 тис. відповідно 19,33 та 64%, при N=100 тис. 7,08 та 51,71%, при N=254 тис. 4,54 та 47,97%, при N=1 млн. — 2,25 та 44,72%¹.

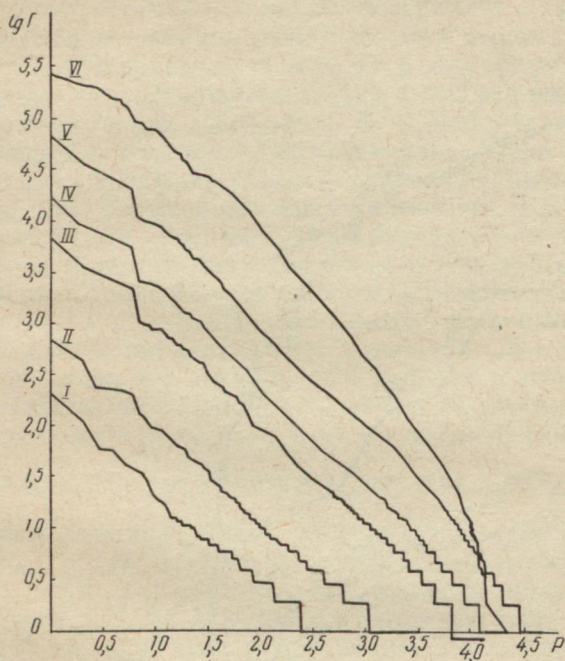

Рис. I. Розподіл «ранг-частота» словоформ у вибірках з однорідних текстів (I—V) письмової мови та письмової мови школярів (VI); американський варіант англійської мови.

Обсяг вибірки: I — 2000, II — 10 000, III — 10 000, IV — 254 000, V — 1 000 000, VI — 6 000 000 слововживань.

F — частота, p — ранг.

На рис. 1 побудована також крива розподілу «ранг-частота» для вибірки 6 млн. слововживань з письмової мови американських школярів². Хоч якісно ця вибірка і відрізняється від попередніх, вона використана нами як деяка модель письмової мови дорослих; очевидно, загальна тенденція тут виявляється де-

¹ H. Kucera, W. N. Francis. *Computation Analysis of Present-Day American English*. Providence, 1967.

² H. Rinsland. *A Basic Vocabulary of Elementary School Children*. New York, 1945.

що раніше, тобто при збільшенні чергової вибірки «лише» в 6 разів. Не викликає сумніву те, що при значному — в десятки і більше разів — збільшенні звичних для нас вибірок (в розпорядженні Ципфа були частотний словник Р. Елдріджа з вибіркою в 44 тис. та індекс М. Хенлі по тексту довжиною в 260 тис. слововживань) логарифмічна крива залежності «ранг-частота»

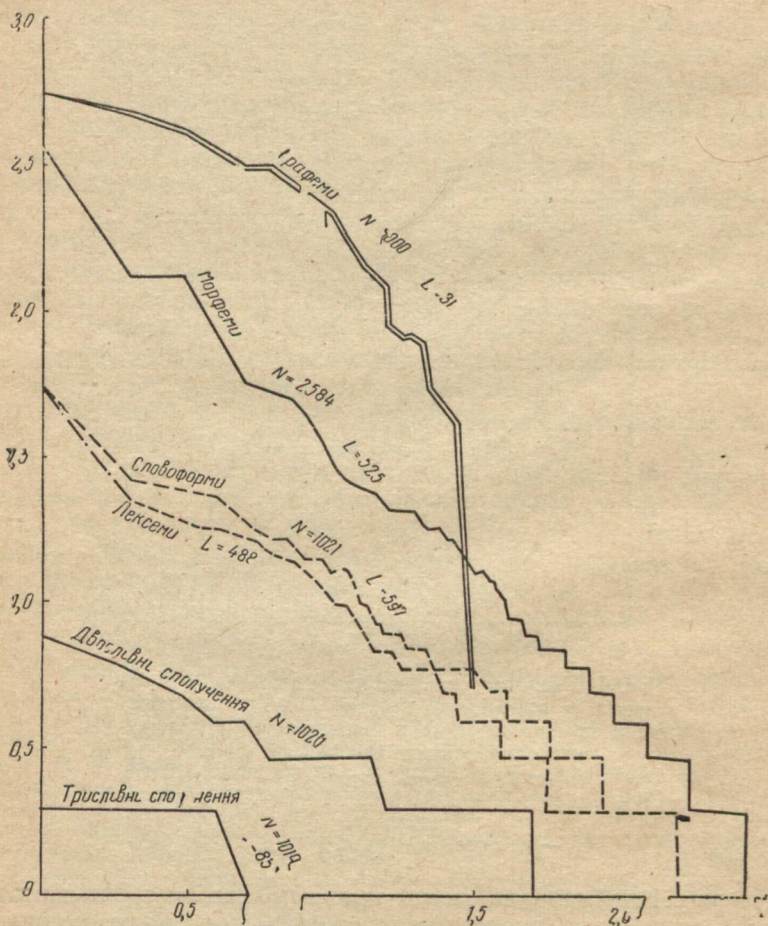

Рис. 2. Розподіл «ранг-частота» лінгвістичних одиниць різних рівней (текст один):

N — об'єм вибірки, L — об'єм словника, F — частота, p — ранг.

буде все гірше апроксимуватись прямою лінією і вимагатиме використання криволінійних графіків та рівнянь. Таким чином, в міру наближення вибірки до генеральної сукупності, тобто при

зменшенні різниці між частотами та імовірностями (не найчастіших словоформ), закон Ципфа вимагатиме все нових уточнень.

До останнього часу дискусії про закон Ципфа частіше велись відносно частот словоформ або слів. Лише в останніх роботах ця залежність досліджується на матеріалі трислівних сполучень-тріад¹.

Нами був пророблений невеликий експеримент з аналізу вживання лінгвістичних одиниць різних рівнів в одному й тому ж тексті. На рис. 2 відкладені частоти та ранги графем, морфем, слів, словоформ та словосполучень. Для цього був використаний текст російською мовою (оповідання К. Паустовського «Старый повар») завдовжки біля тисячі слововживань. Криві залежності «ранг-частота» дозволяють зробити ряд спостережень.

Виведена Дж. Ципфом обернена залежність між довжиною і рангом словоформи стосується лише окремого випадку загальної залежності лінгвістичних одиниць усіх рівнів, що розглядаються одночасно. Графема частотніша, ніж морфема, морфема — ніж словоформа і т. п. З цією закономірністю пов'язана й друга: об'єм словника, що складається з одиниць одного рівня, залежить від довжини цих одиниць. Чим коротше лінгвістичні одиниці, тим обмеженіше їх набір і тим вище їх частота.

Знайдемо межу для частоти (яку ми могли б вважати вірогідною), використовуючи, наприклад, рівняння²: $\delta = \frac{z\rho}{V\bar{F}}$ при даних величинах рівня значущості і відносної помилки δ , (наприклад, $\rho=0,95$, $z=1,96$ та $\delta=0,33$) графем, що мають порогову частоту ($F\delta=35$), буде більше, ніж морфем, морфем більше, ніж словоформ і т. д. Тут діє ще одна «окрема» залежність і об'єм вірогідної зони словника залежить від довжини елементів, що входять до його складу.

При розгляді одиниць одного рівня, наприклад словоформ, залежність виявляється таким чином: вірогідний об'єм словника в середньому зростає у стільки разів, у скільки збільшується вибірка. В табл. 1 показані значення об'ємів вірогідної зони словника при різних ρ та δ , в табл. 2 — оцінка вірогідних зон для ряду словників англійської мови.

Вище були наведені приклади графічного опису залежності «ранг-частота» для порівняння статистичних структур різних текстів на одному мовному рівні та одного тексту на різних рівнях.

¹ А. И. Чапля. Опыт статистического описания лексической комбинаторики. Автореф. канд. диссерт., Л., 1967; Л. Е. М а ш к и н а. О статистических методах исследования лексико-грамматической дистрибуции. Автореф. канд. диссерт., Минск, 1968; О. А. Н е х а й. Статистика и автоматический анализ текста. Автореф. канд. диссерт., Минск, 1968.

² Р. М. Ф р у м к и н а. Статистические методы изучения лексики. Изд-во «Наука», М., 1964.

Таблиця 1

Порогова абсолютна частота при заданій відносній помилці δ та довірчому

$$\text{рівні } p \text{ за виразом: } \delta = \frac{z_p}{\sqrt{F}}$$

δ	p z_p	Величина довірчого рівня p та константи z_p				
		90 % 1,65	95 % 1,96	98 % 2,33	99 % 2,58	99,9 % 3,29
0,05	Порогова частота F_δ	1090	1537	2172	2662	4330
0,10		272	384	543	666	1082
0,20		68	96	136	165	271
0,25		44	61	86	106	172
0,30		30	43	60	74	120
0,33		25	35	45	61	100
0,35		22	32	44	54	88
0,40		17	24	34	42	68
0,45		13	19	27	33	53
0,50		11	15	22	25	43

Таблиця 2

Об'єм вірогідної зони з пороговою частотою F_δ при $p = 90\%$
та $0,10 < \delta \leq 0,50$ для частотних словників англійської мови

δ	F _δ	Книжна мова різні стилі ¹			Художня літ-ра ² 260 тис.	Розмовна мова ³ 250 тис.	Науковий стиль ⁴ 200 тис.	Книжна мо- ва, різні стилі ⁵ 100 тис.	Газетний стиль ⁶ 100 тис.
		1 млн.	254 тис.	100 тис.					
0,10	272	347	85	38	96	138	78	48	36
0,25	44	2545	592	207	589	484	657	23	218
0,33	25	4148	1130	431	1060	724	1101	406	402
0,45	13	6987	2368	954	1951	1196	1827	52	—
0,50	11	7919	2776	1169	2295	1381	2078	1027	—

Статистичні спостереження завжди супроводжуються якісною інтерпретацією їх результатів; висновки при цьому можуть бути пов'язані з найрізноманітнішими інтересами дослідника.

¹ Н. Kucera, W. N. Francis. Computational Analysis of Present-Day American English. Providence, 1967.

² M. Hanley. Word Index to James Joyce's «Ulysses». Madison, 1951.

³ D. Howes. A Word Count of Spoken English, «Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior», v. 5, 1966.

⁴ П. М. Алексеев. Частотный словарь английского языка электроники. В кн.: Статистика речи, «Наука», Л., 1968.

⁵ G. Dewey. Relative Frequency of English Speech Sounds. Cambridge, 1921.

⁶ Л. Ал. Турыгина. Частотный словарь английских и американских газетных текстов. В кн.: Статистика речи, «Наука», Л., 1968.

Завданням квантитативної стилістики є, наприклад, вивчення кількісних співвідношень одних і тих же одиниць та категорій в різних умовах їх комунікативного застосування. Може виявитися, що один рівень має більше стильотворчих можливостей, ніж другий»¹.

Центральною проблемою в квантитативній теорії стилів є пошуки параметрів, що підлягають обчисленню².

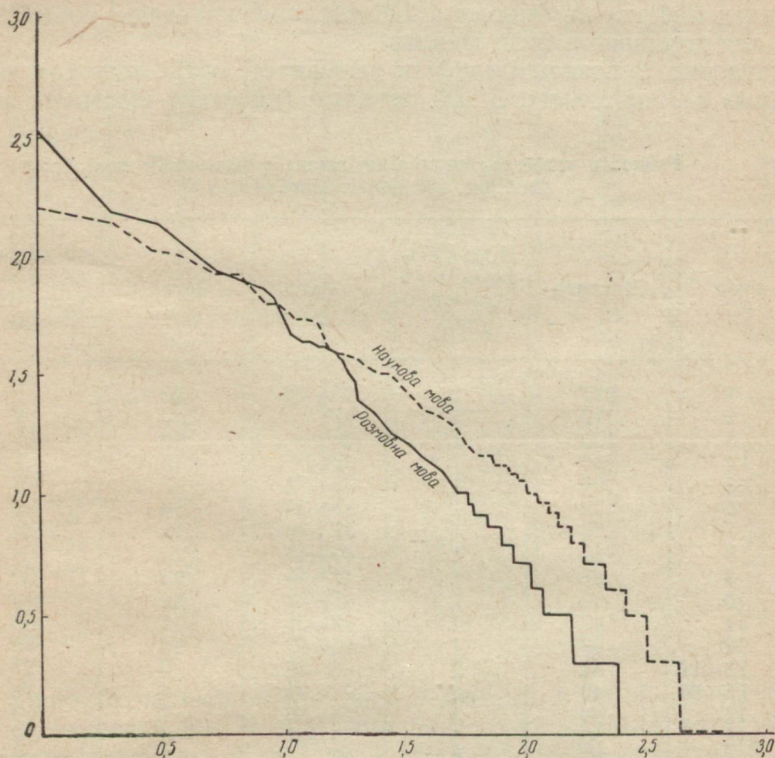

Рис. 3. Розподіл «ранг-частота» «ing-forms» у розмовному і науковому стилях англійської мови.

Певна річ, виявлення якісно-кількісних ознак, що диференціюють стилі, завдання складне взагалі, а зокрема, в зв'язку з великим об'ємом різних підрахунків. Незважаючи на це, обмеживши себе порівняно вузькою областю лексико-морфологіч-

¹ Б. Н. Головин. О роли статистики в описании языковых и речевых стилей. В кн.: Частотные словари и автоматическая переработка лингвистических текстов. Минск, 1968, стор. 39.

² А. С. Ахманова, Л. Н. Натан, А. И. Полторацкий, В. И. Фатющенко. О принципах и методах лингвистического исследования. Изд-во МГУ, М., 1966, стор. 102.

ного та синтаксичного рівнів, ми зробили спробу показати стильорозрізняючу здатність **неособових** форм англійського дієслова. Для лексико-морфологічного рівня неособові форми були об'єднані (крім інфінітива) в одну групу «ing-forms».

Щоб результати були більш наочними, використаємо вибірки з мовних творів, що відносяться до явно протилежних функціональних стилів науково-технічного і розмовного¹. В обох випадках вибірка дорівнювала 200 тис. слововживань; тобто умови для порівняння були ідеальні.

На рис. 3 показані графіки залежності «ранг-частота» «ing-forms» в обох стилях. Більш детальні (цифрові) відомості мож-

Таблиця 3

Розподіл «ранг-частота» «ing-forms» в розмовній мові
(вибірка 200 000 слововживань)

Ранг	Частота	Кількість форм з да- ною часто- тою	Ранг	Частота	Кількість форм з да- ною часто- тою
1	637	1	25—26	22	2
2	147	1	27	20	1
3	132	1	28	19	1
4	110	1	29	18	1
5	91	1	30—32	17	3
6	79	1	33—36	16	4
7	76	1	37—40	15	4
8	72	1	41—43	14	3
9	67	1	44—46	13	39
10	60	1	47—52	12	72
11	48	1	53—55	11	33
12	43	1	56—62	10	70
13—14	41	2	63—65	9	27
15—16	40	2	66—74	8	72
17	39	1	75—85	7	77
18	37	1	86—97	6	72
19	34	1	98—115	5	90
20	31	1	116—129	4	96
21	28	1	130—168	3	117
22	24	1	169—258	2	180
23—24	23	2	259—557	1	299

на знайти в табл. 3, де приводяться частоти «ing-forms» в кожній вибірці. Легко помітити відмінності кривих.

¹ Використані словники: П. М. Алексеев. Частотный словарь английского подязыка электроники. Канд. диссерт., Л., 1965 и D. Howes. A Word Count of Spoken English. «Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior», v. 5, 1966, No. 6. Словник Д. Хаусса зручний тим, що при загальній довжині вибірки в 250 тис. слововживань даються також частоти для першої та другої сотень тисяч окремо.

Таблиця 3-А

Розподіл «ранг-частота» «ing-forms» в науковій мові
(вибірка 200 000 слововживань)

Ранг	Частота	Кількість форм з да- ною часто- тою	Ранг	Частота	Кількість форм з да- ною часто- тою
1	156	1	38	25	1
2	138	1	39	24	1
3	105	1	40	23	1
4	101	1	41—42	22	2
5	87	1	43—46	21	4
6	82	1	47—50	20	4
7	81	1	51—55	19	5
8	71	1	56—57	18	2
9	63	1	58	17	1
10	60	1	59—62	16	4
11	59	1	63—68	15	6
12—13	53	2	69—78	14	10
14	51	1	79—91	13	13
15	48	1	92—98	12	7
16	44	1	99—107	11	8
17	39	1	108—119	10	12
18—20	37	3	120—132	9	13
21	36	1	133—146	8	14
22	35	1	147—167	7	21
23—24	34	2	168—186	6	19
25—26	32	2	187—227	5	41
27—28	31	2	228—275	4	48
29—30	30	2	276—335	3	60
31—33	29	3	336—450	2	115
34	27	1	451—722	1	272
35—37	26	3			

Сумарні частоти «ing-forms» у вибірці з усної мови (4325) та з наукової (4619) відрізняються мало. Питома вага серед всіх слововживань відповідно 2,11 та 2,31%. Можна було б зробити висновок про те, що уживаність «ing-forms» в обох стилях однакова. Але такий висновок був би неповним, бо уживаність визначається не тільки сумарною частотою.

Кількість різних «ing-forms» у вибірці з усної мови дорівнює 557, з наукової — 722. Різниця більш вагома, ніж між сумарними частотами (коефіцієнт варіації дорівнює 18,3). Середня частота повторення форми в першому випадку 7,76, в другому — 6,40 (коефіцієнт варіації дорівнює 12,1).

Дані табл. 4, де приводяться величини накопичених відносних частот «ing-forms», починаючи з самих частих форм, свідчать про те, що для усної мови характерне більш активне вживання менших кількостей «ing-forms» ніж для наукової. Перші десять

Таблиця 4

Накопичені відносні частоти груп найбільш частих «ing-forms»
в усній та науковій мові

Усна мова			Наукова мова		
Ранг	Накопичена частота в %		Ранг	Накопичена частота в %	
	N = 200 000	N* = 4325		N = 200 000	N* = 4619
1	0,31	14,73	1	0,08	3,25
2	0,34	18,13	2	0,17	5,74
5	0,61	28,14	5	0,31	13,77
10	1,14	52,51	10	0,56	22,78
20	1,33	61,62	20	0,71	30,61
50	1,60	73,80	50	1,16	50,14
100	1,82	84,00	100	1,45	62,87
200	1,96	90,41	200	1,90	80,15
557	2,11	100,00	722	2,31	100,00

N = 200 000 — вибірка, вимірювана числом всіх слововживань.

N* = 4325 та N* = 4619 — вибірки, вимірювані числом уживань «ing-forms».

форм в усній мові повторюються більш як в два рази частіше, ніж в науковій.

Деяке перевищення сумарної частоти «ing-forms» у мові науково-технічного стилю пояснюється великою кількістю різних форм у науковому тексті, до того ж рідковживаних. Інакше кажучи, лексикон усної мови вичерпується швидше ніж словник наукової, в якій більше число «ing-forms» безпосередньо зв'язане з більшим об'ємом загального словника.

Використавши досить елементарну процедуру, ми хотіли показати, що уживаність «ing-forms» можна вважати ознакою, розрізняючою функціональні стилі.

Розглядаючи залежність «ранг-частота» одиниць синтаксичного рівня, ми зупинимось на кількісному описі синтаксичного функціонування системи **неособових** форм англійського дієслова (дієприкметника, герундія, інфінітива). На відміну від лексичного рівня тут, як і на графемному рівні, «словник» різко обмежений уже на невеликих вибірках, хоч для різних неособових форм він неоднаковий: для дієприкметника виділено 28 функцій, для герундія — 18, для інфінітива — 27. На рис. 4 побудовані криві залежності «ранг-частота» функцій усіх трьох форм¹. Графіки інфінітива та дієприкметника нагадують криву графем (рис. 2) і це могло б навести на думку, що їх форма, яка значно відрізняється від прямої лінії, пов'язана тільки з обмеженням словником. Однак, крива герундія досить добре описується прямою лінією. Звідси можна зробити такі альтернативні висновки:

¹ Розрахунки рівняння прямолінійної регресії виконані на ЕВМ «Раздан-2» при люб'язній допомозі Г. В. Коновалової.

1. Статистичні структури синтаксичних класів інфінітива та дієприкметника, з одного боку, та герундія — з другого, різко відрізняються одна від одної.

2. Ця структура інфінітива та дієприкметника повністю виявляється на меншій вибірці, ніж у герундія; при збільшеній вибірці графік герундія набирає більш криволінійний вигляд.

Проти другого висновку свідчить той факт, що «словник» функцій герундія менший на одну третину, ніж у других форм,

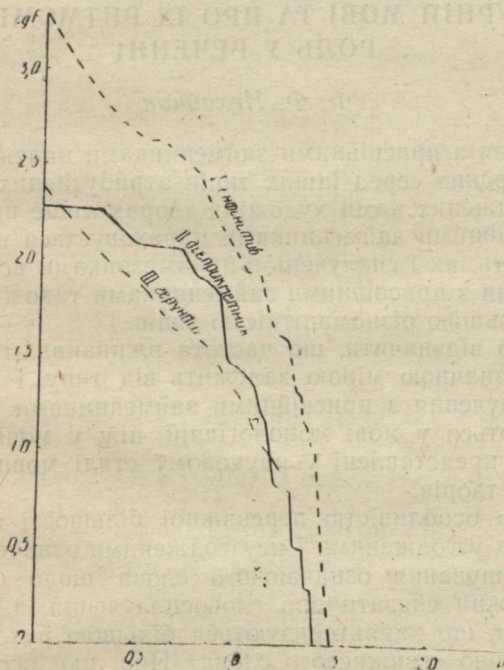

Рис. 4. Розподіл «ранг-частота» синтаксичних функцій неособових форм дієслова в англійській розмовній мові.

але «криволінійна» тенденція при цьому не виявилась. Отже, в даному випадку вибірка достатня. Розподіл «ранг-частота» функцій герундія дійсно є більш монотонним, може описуватись прямою лінією на відміну від дієприкметника та інфінітива, частоти функцій яких розподіляються за рангами криволінійно.

Ці результати одержані на матеріалі 28 000 фраз (які дали 783 випадки вживання герундія, 1256—дієприкметника та 5639—інфінітива) з мови персонажів в 56 художніх творах сучасних англійських (вибірка 100 тис. слововживань) та американських (вибірка 100 тис. слововживань) авторів.

Загальна мета дослідження — вияв рис подібності та відмінності між функціонуванням неособових форм дієслова в британському та американському варіантах сучасної англійської мови, а також у розмовному та науковому стилях мови.

ДО ПИТАННЯ ПРО ТИПИ СПОЛУЧЕНЬ З ПРИСВІЙНИМИ ЗАЙМЕННИКАМИ В СУЧАСНІЙ РОСІЙСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРНІЙ МОВІ ТА ПРО ЇХ РИТОМЕЛОДІЙНУ РОЛЬ У РЕЧЕННІ

Ф. Ф. Нехайчик

Сполучення з присвійними займенниками належать до числа досить поширених серед інших типів атрибутивних конструкцій. Так, у досліджених нами художніх творах лише простих сполучень з присвійними займенниками нараховується приблизно така ж кількість, як і сполучень з прикметниками всіх типів.

Сполучення з присвійними займенниками також відзначаються значно більшою різноманітністю типів.

Необхідно відзначити, що частота вживання тієї чи іншої конструкції значною мірою залежить від типу і стилю мови. Складні сполучення з присвійними займенниками значно частіше зустрічаються у мові монологічній, ніж у мові персонажів; вони ширше представлені у науковому стилі мови, ніж у мові драматичних творів.

Загальною особливістю переважної більшості атрибутивних конструкцій з узгодженими і неузгодженими означеннями є контактне розташування означаючого слова щодо означуваного. Цього не можна сказати про словосполучення з присвійними займенниками, що характеризуються більшою рухливістю своєї позиції стосовно стрижневого слова. Про цю особливість, на нашу думку, доволі важливу і таку, що значною мірою визначає їхню роль у ритмомелодійній структурі мови, досить чітко свідчить той факт, що типів сполучень з присвійними займенниками значно більше, ніж сполучень з прикметниками.

Ця їхня властивість виявляється ще наочніше у мові поетичній, де в силу вимог ритму і рими виникає більша потреба у своєрідних ритмомелодійних «балансирах» — словах-ритморегуляторах, без яких було б дуже важко організувати таку багату щодо мелодійності мову.

У мові поетичній рухливість позиції присвійних займенників виражається значно інтенсивніше, ніж у мові прози. Щоб переконатися у цьому, звернемося до фактів.

Передусім слід вказати, що поезія відзначається більшою різноманітністю сполучень з присвійними займенниками. Так,

якщо у дослідженій прозі ми знаходимо 5 основних типів словосполучень з присвійними займенниками і всього лише 3 типи сполучень з прикметниками, то у поетичній мові ми нараховуємо вже близько 11 типів словосполучень. Наводимо приклади тих сполучень, що у зразках прозаїчної мови не були представлені:

1. И шум **его глухой** сердитой сотне голосов подобился (Лермонтов).

2. Простерты в воздухе давно **объятыя** каменные их.

3. Люблю зимы **твоей жестокой** недвижный воздух и мороз (Пушкин).

4. Так злодей, с **свирепой шайкою** своей в село ворвавшись, ломит, режет (Пушкин).

Другим підтвердженням великої рухливості присвійних займенників щодо означуваного слова у поетичній мові може служити та обставина, що тут значно частіше, ніж у прозі, зустрічаються випадки **дистантного** розташування їх, тобто відриву означення від означуваного слова.

Наведемо декілька прикладів для ілюстрації:

1. Пришлец туманный и немой, красой блистая неземной, к **ее** склонился **изголовью** (Лермонтов).

2. О! Пощади — какая слава! На что душа тебе **моя!** (Лермонтов).

3. Темно-зелеными садами **ее** покрылись **острова** (Пушкин).

4. Нева обратно повлеклась, **своим** любясь **возмущеньем** (Пушкин).

Указана властивість присвійних займенників більш наочно виявляється у зв'язному тексті при зіставленні словорозташування у різних типах атрибутивних конструкцій (з присвійними займенниками і з прикметниками).

Так, наприклад, у поемі О. С. Пушкіна «Мідний вершник» нараховується 7 прикладів дистантного розташування присвійних займенників відносно означуваного слова, тоді як у сполученнях з прикметниками подібні факти не зафіксовані.

На основі викладеного ми приходимо до висновку, що словорозташування у конструкціях з присвійними займенниками передусім пов'язане з ритмомелодикою речення, його інтонаційною будовою. Більша, ніж в інших означень, рухливість присвійних займенників щодо означуваного слова, що дозволяє їм відігравати роль своєрідних ритмомелодійних балансирів, робить нашу мову, особливо поетичну, значно багатшою і різноманітнішою в інтонаційному відношенні.

ГОРАЦІЙ В УКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕКЛАДАХ

(Про переклади В. Щурата, Т. Франка)

Н. Г. Корж

Творчість славетного римського поета I ст. до н. е. Квінта Горація Флакка здавна привертає увагу вітчизняних перекладачів. А. Кантемір, В. Тредіаковський, М. Ломоносов, Г. Сковорода та ін. своїми перекладами поклали початок активному засвоєнню всієї різноманітності Горацієвої творчості.

Принципи перекладацької діяльності Г. Сковороди знаходяться у тісному зв'язку з тими теоретичними настановами, які були поширені на Україні та в Росії у XVIII ст. Свої погляди на характер перекладу та на завдання перекладача він висловив у листах до друзів та в примітках до окремих перекладів. «Цю оду (Сідронія — Н. К.) я не переклав, а витлумачив»¹, а про переклад з Плутарха він писав: «Уклонившись от библии к Плутарху, перевел я книжонку его «О спокойствии душевном», истолковав не наружную словозвонкость, но самую силу и эссенцию ...»². Цього ж принципу дотримувався Г. Сковорода і в роботі над трактатом Цицерона «Про старість» («переведены не слова..., но мысли»³). У поетичних творах філософ також не прагнув до адекватного перекладу. Переклади його вільні — з пропусками і скороченнями, із заміною деяких образів, імен, понять, побутових деталей.

У кінці XVIII — на поч. XIX ст., у період становлення нової української літератури, цілком закономірним було звернення до класичних зразків літератур інших народів і передусім до творів античної літератури.

Продовжуючи традиції творчого використання багатой спадщини античної літератури, видавці-редактори перших українських журналів — «Украинского вестника» та «Украинского журнала» — закликали письменників-початківців учитися на кращих зразках літератур інших народів і особливо у письменників класичної давнини. Переклади стародавніх мов, на їх думку, допомагають удосконалювати й шліфувати свою власну літературну мову. Серед перекладів, що друкувалися у названих журналах різних років, перше місце посідають переклади з Горація.

Перекладали твори римського поета І. Срезневський, Є. Філомафітський, П. Гулак-Артемівський, С. Васильківський. Вільні наслідування Горація зустрічаються і в поета-декабриста Володимира Раєвського. Спільні для всіх цих перекладів ідейні

¹ Григорій Сковорода. Твори в двох томах, т. II. Вид-во АН УРСР, К., 1961, стор. 157.

² Там же, стор. 190.

³ Там же, стор. 160.

та художні особливості зумовлені передусім суспільною ситуацією, що склалася в Росії в 10—20-х роках XIX ст., і тим переломним періодом в історії російської та української літератур, коли класицизм уже доживав свої останні дні і з'являлися передумови для формування нового романтичного напрямку.

І якщо в перших номерах «Украинского вестника» в перекладах з Горация, зроблених Є. Філомафійським та І. Срезневським, спостерігаються ще деякі зовнішні елементи російського класицизму — урочистий високомовний стиль у дусі Державіна, нагромадження церковнослов'янізмів, застарілих зворотів, то в наслідуваннях В. Раєвського і в перекладах С. Васильківського відчувається подих нового романтичного напрямку з властивими йому поетичними засобами¹.

Перекладав, перелицьовував і переробляв твори Горация П. Гулак-Артемівський. Більшість його переробок та переспівів засвідчує прагнення їх автора українізувати, демократизувати класичну тему, зробити її зрозумілою вітчизняному читачеві. Перекладач, зберігаючи композиційну структуру творів Горация, змінює їх зміст, надає їм українського колориту. Одну оду Горация, а саме восьму з IV книги, П. Гулак-Артемівський переклав. Переклад цей досить точний, але трохи розтягнутий і багатослівний, не можна не відзначити також наявність у ньому церковнослов'янізмів, застарілих зворотів. Однак перекладач з великим натхненням зумів передати високопатетичний дух Горациєвої оди і вміло зберегти її художні і мовні засоби або знайти їм адекватну заміну.

Всі згадані автори перекладали твори римського поета російською мовою. Перші переклади українською мовою належать Іванові Франку.

Переклади І. Франка з Горация характеризуються глибоким проникненням перекладача в ідейну й образну систему творів античного автора. Перекладач не тільки правильно передає зміст творів Горация, а й зберігає його поетичні образи, строфіку і розміри. Хоч у перекладах І. Франка зустрічаються окремі діалектні елементи, а також звертання до традиційної українізації твору античного автора, однак, використані в міру, вони не знижують якості перекладів, а гармонійно вплятаються в художню тканину твору і надають йому відповідної емоційної забарвленості.

Майже одночасно з І. Франком перекладав на українську мову твори Горация Василь Щурат (1871—1948).

¹ Див.: Ф. И. Луцкая, Н. Г. Корж. Переводы произведений античных писателей на страницах первых украинских журналов. «Третья Всесоюзная конференция по вопросам классической филологии. Тезисы докладов», К., 1966.

В. Щурат увійшов в історію української культури як філолог широкого діапазону. Він був талановитим літературознавцем і фольклористом, майстерним перекладачем і оригінальним поетом. Творча діяльність його проходила під благотворним впливом І. Франка, який був першим порадиником, критиком і видавцем його творів.

Збірки поезій В. Щурата «Lux tenebris», «Мої листи» та ін. засвідчили прихід в українську літературу талановитого поета, що майстерно володіє технікою класичного вірша, «секретами» поетичної творчості. Для ліричних творів В. Щурата характерні оптимізм, щирість, висока художня досконалість, на що вказував І. Франко. Він писав, що поезія Щурата «зробила великий поступ у напрямі до чистоти мови й мелодійності вірша»¹.

Тематика й мотиви оригінальних поезій Щурата перегукуються з творчістю поетів, яких він перекладав, а перекладав він з багатьох мов — російської, польської, німецької, французької, румунської, болгарської, угорської, латинської та ін. Як і Франко, він мріяв про створення антології світової поезії, до якої увійшли б кращі надбання людства в галузі поетичного слова. Ознайомлення з перлинами поезії інших народів, на думку В. Щурата, сприяло б піднесенню української поезії до рівня світової культури.

В. Щурат був людиною надзвичайно високої культури. Глибоке знання багатьох мов, широка обізнаність з історією та літературою різних народів допомогли йому створити високі зразки перекладів з Гейне, Пушкіна, Тютчева, Конопницької, Петефі, Тетмайера, Некрасова, Бальмонта та ін. Деякі з них, наприклад, переклад «Слова о полку Ігоревім» та «Пісні про Роланда» (останній, до речі, і сьогодні залишається єдиним перекладом в українській літературі), не втратили свого значення і в наші дні.

Над перекладами з Горація В. Щурат працював під час педагогічної діяльності в гімназії м. Перемишля. Перекладені ним 22 оди з усіх чотирьох книжок вийшли окремим виданням у Перемишлі 1901 року.

Тематика цих од різноманітна. В одних Горацій говорить про високе покликання та безсмертя поезії (I, 1; III, 30; IV, 9), про короткочасність людського життя та неминучість смерті (I, II, 4; II, 13, II), в інших уславлює кохання, дружбу, насолоду життям, закликає до вміння користуватися молодістю, оспівує красу природи, сільського життя (II, 3; 6, 7, 10; I, 20, 22; III, 8 та ін.).

Переклад пам'яток римської поезії, як відомо, — справа надзвичайно важка і складна. «Латинському языку свойственны необычная для русского конкретность, слабое еще развитие отвле-

¹ «Літературно-науковий вісник», т. XV, кн. 9, Львів, 1901, стор. 126.

ченных форм выражения, обилие сжатых синтаксических оборотов и особый порядок слов»¹.

Кращі майстри поетичного слова античного Риму прагнули до стислості, лаконізму, максимального насичення семантики кожного слова, тому перекладачам їх творів доводиться переборювати чимало труднощів. Особливо важко перекладати твори Горация, в яких гармонійно поєднується блискуча й різноманітна віршована форма з багатством думок і вишуканістю стилю. Щодо цього показовою є перша ода з I книги, яку переклав В. Щурат.

Ця ода присвячена Горациєм його покровителеві і другові Меценату. В ній поет у високохудожній формі говорить про те, що всі люди прагнуть до щастя, але ті вбачають його в одному, інші — в другому, ідеал же щастя автора оди — у славі поета.

Цю думку Гораций стисло, але влучно і не без гумору і тонкої іронії ілюструє цілим рядом картин з життя сучасників. Змальовуючи прагнення і захоплення римлян, поет ніде не залишається байдужим: одним він симпатизує, над іншими іронізує.

Ода написана першою Асклепіадовою строфою, до якої Гораций звертався тільки тричі (I, 1; III, 30; IV, 9), коли писав про призначення поета і поезії, про безсмертя поезії, про поетичну творчість як джерело найвищого щастя. Перша Асклепіадова строфа складається з чотирьох Асклепіадових віршів. Її схема:

— — | — — — — | — — — — | — — — — |

Перекладач зберігає строфіку оригіналу (9 строф по 4 вірші в кожній), однак відтворити логоедичний вірш Горація йому не вдалося. В. Щурат зберігає 12 складів у кожному вірші, в його перекладі відсутня рима, але поліметричність розміру античного твору передати засобами української мови, мабуть, не можна, тому що спондей і хорей замінюються хореєм, чим і порушується метричний малюнок оригіналу.

У Горація:

Maecenas, atavis edite regibus,
O, et praesidium et dulee decus meum!
Sunt, quos curriculo pulverem Olympicum
Collegisse iuvat metaque fervidis
Evitata rotis palmaque nobilis
Terrarum dominos evehit ad deos.

У Щурата:

Меценате, царів внуче від прадіда,
Ти зашито моя й скарбе солодкий мій!
Є такі, що їм в смак возом збивати пил
Олімпійський: — жарким в скорості колесом

¹ Н. Морев а. О переводах латинских стихов. В кн.: «Тетради переводчика» под ред. Л. С. Бархударова. Изд-во «Международные отношения», М., 1966, стр. 45.

Виминута мета й почесна пальма їх
Сего світа панів вивезе до богів.

Звертаючись до Мецената, Горацій вживає добірні, вишукані означення *edite* — *нащадку* — замість *pate, atavis regibus* — *від царських прапрадідів* — замість *maiores*. Цими означеннями, а також словами *praesidium* — *охорона* — й *decus* — *гордість* — поет підкреслює, що для нього дружба з такою знатною й освіченою людиною була не тільки приємною, а й корисною.

Далі Горацій розгортає яскраві картини з життя римлян, показує, в чому дехто з них вбачає щастя. У 3—6 віршах говориться про тих, для кого щастя в спортивних успіхах. Поет лаконічно, але виразно змальовує напруженість і небезпечність спортивних змагань на колісницях. Стислі синтаксичні звороти *pulverem collegisse* та *evitata meta*, вдало підібране дієслово *evitare* — *благополучно об'їхати* — допомагають йому в створенні живої картини з життя сучасників. Перекладаючи ці рядки, Щурат прагне зберегти всі слова і вирази оригіналу, що приводить до зайвої деталізації і порушення поетичності твору.

У пам'ятках античної культури для читача наступних поколінь багато темних, незрозумілих місць. Пояснюється це, звичайно, і подальшим прогресом, що приніс людям багато нового, відкинувши старе, і зміною звичаїв. Тому кращі перекладачі прагнуть у першу чергу зберегти думки, образну систему античного автора, а не відтворити кожне його слово, кожную деталь. Іноді такі перекладачі перетворюються на тлумачів, коментаторів, які вміють точно і поетично передавати дух оригіналу. Показові щодо цього російські переклади Н. С. Гінзбурга й українські М. К. Зерова.

Переклад В. Щурата зберігає всі деталі оди Горація (навіть таку незрозумілу для читача ХХ ст., як *мета*, яку на олімпійських ристалищах треба було сім разів об'їхати колісницею на близькій відстані). У Горація на небезпечність такої їзди вказує *participium perfecti passivi evitata*, який Щурат перекладає індіферентним словом *виминута*. Вдало, на нашу думку, звучить переклад інфінітивного звороту *pulverem curriculo collegisse iuvat* — *що їм в смак возом збивати пил*, — в якому зміст і форма (*perfectum*) влучно характеризують стрімкість їзди. Не можна тут тільки погодитися з перекладом *curriculo* — *возом*. Останній рядок наведеного уривка Щурат перекладає неправильно. У Горація говориться про те, що пальма переможців возвеличує їх до богів, господарів землі. Щурат же *terrarum dominum* прикладку до *deos* відносить до їх (*переможців*) і перекладає *сього світу панів*, а дієслово *evehit* — *підносить, возвеличує* — передає прозаїчно *вивезе*. Тому сполучення *вивезе до богів* випадає з урочистого стилю цих рядків оригіналу.

З тонкою іронією говорить Горацій про тих, для кого щастя в накопиченні:

Illum, si proprio condidit horeo
Quidquid de Libycis verritur areis.

Вживанням сполучення quidquid... verritur — *все, що можна змести* — як контрасту до надмірних багатств африканських ланів поет іронізує над мізерністю такого щастя. У перекладі Щурата ці рядки втратили іронічність:

Того — скоро укрив у шпихліри своїм,
Що з лібійських токів дасть ся згорнути лиш.

Діалектизм *шпихліри* та індивергентне дієслово *згорнути*, яке не зовсім вірно в даному контексті передає латинське *vergere*, руйнують ту тонку іронію, якою пройняті ці два рядки античного поета.

Горацій неодноразово в своїй творчості висловлював почуття поваги до людей сільської праці, захоплення їх важким, але радісним трудом. У розглядуваній оді він також з симпатією говорить про тих, котрим важка робота на батьківських ланах приносить радість.

Наприклад:

Gaudentem patrios findere sarculo
Agros Attalicis condicionibus
Nunquam demoveas, ut trabe Cypria
Myrtoum pavidis nauta secet mare.

Щурат:

Хто справляє поля батьківським лемішем
Радо, того повік скарбами Атталы
Не відвернеш, щоб він, як боягуз-моряк,
Краєв кипрським судном філі миртоїських вод.

Дієслово *findere* — *розсікати* — римські поети, у тому числі й Горацій, часто вживали в значенні *орати*, і переклад його як *справляти* випадає з контексту оди. *Findere sarculo agros* у Горація вказує на важку працю ручного обробітку землі. При перекладі цих рядків втрачається також характерна для стилю Горація метонімія *trabe-pave*. Крім того, перекладач неправильно переніс значення *patrios* до *sarculo*, в оригіналі воно узгоджується з *agros* — *батьківські лани*. Переклад *secet* як *краєв* вірно передає думку, висловлену поетом.

В останніх рядках оди Горацій говорить про своє розуміння щастя. Із захопленням, високопоетичними образами він славить поезію як джерело справжнього щастя:

Me doctarum hederæ præmia frontium
Dis miscent superis. Me gelidum nemus
Nympharumque leves cum Satyris chori
Secernunt populo...

Щурат:

Нагорода голов вчених — блющі введуть
Між Всевишніх мене, легкії ж хори німф
З сатирами і тінь гаю від всіх людей
Відокремлять...

Doctarum... frontium у Горація вживається замість poetarum. Epitet doctus при poeta вказує на вищу мудрість, що виголошували, на думку стародавніх, поети, яких надихали музи. Таким чином, doctus poeta — не *вчений поет*, а *співець*, якого надихнула муза. Переклад В. Щурата *голов вчених* ніякою мірою не передає образність античного поета і звучить дисонансом у вірші високого поетичного звучання.

Переклад першої оди з першої книги не випадає із загальної картини перекладацької манери В. Щурата. Такими ж принципами він керувався і в інших перекладах з Горація. Наприклад, в оді «До Левконої» (I, II), де Горацій радить молодій дівчині безтурботно вдовольнятися життям, не прагнучи дізнатись про майбутнє, перекладач зберігає розмір оригіналу — велику Асклепіадову строфу, перекладає майже дослівно вирази римського поета, саме цим порушуючи поетичність оди, нав'язуючи українській мові не властиві їй особливості:

Tu ne quaesieris, scire nefas, quem mihi, quem tibi
Finem di dederint, Leuconoe, nec Babylonios
Temptaris numeros. Ut melius, quidquid erit, pati
Seu plures hiemes, seu tribuit Iuppiter ultimam,
Quae nunc oppositis debilitat pumicibus mare
Tyrrhenum...

У Щурата:

Не питай, що мені, що там тобі в Вишніх судило ся,
Левконоє, воно знати гріхом. І не вдавай ся ти
В Вавилонські числа. Ліпше приймим, будь що там
буде вже

Чи Юпітером нам більше теж зим дано, чи тільки та,
Що Тирренським тепер морем товче в скелі противнії.

Горацій писав, мабуть, цю оду взимку, тому він висловлює свої поради на фоні суворої зими, коли море бурхливе і хвили знесилено розбиваються об скелястий берег. Стисла поетична пейзажна картина Горація зовсім втрачає свою яскравість у перекладі Щурата, який «калькуванням» зробив мову важкою, кострубатою, що, без сумніву, позбавило оду вишуканості і мелодійності: *...чи тільки та, що Тирренським тепер морем товче в скелі противнії*. Не треба коментувати, що дієслово *товче* та ще з вказівкою, чим і що саме товче, зруйнувало поетичний образ зими у Горація.

Іншим і, на нашу думку, набагато кращим шляхом пішов М. Зеров, перекладаючи цю оду. Всі накреслені античним поетом образи і картини він коментує, пояснює у високохудожній формі, що допомагає сучасному читачеві зрозуміти думку Горация і відчуту естетичну насолоду, читаючи його твір:

Негоже нам, о Левконое, знати,
Яку нам суджено в житті наземнім путь.
Халдейських віщунів не будемо питати:
Халдейських чисел нам ніколи не збагнуть.

Чи довго житимем, чи скоро час розстання,
Приймаймо з дякою, що доля нам дає,
Хоч, може, ця зима — для нас зима остання,
І вже не чутимем, як море в берег б'є¹.

Те ж саме можна сказати, порівнюючи третю оду Горация з II книги в перекладі В. Щурата і М. Зерова.

Гораций:

Aequam memento rebus in arduis
Servare mentem, non secus in bonis
Ab insolenti temperatam
Laetitia, moriture Delli.

Щурат:

У рівновазі тям берегти свій ум
Посеред горя, як і в поздержности
Від незвичайних втіх при щастю,
Делліє, — вмерти ж тобі прийдеться.

Зеров:

В годину розпачу умій себе стримати,
І в хвилі радості заховуй супокій,
І знай: однаково прийдеться умирати,
О Деллію коханий мій².

Щуратівські *тям, поздержности* порушують стиль Горация, роблять переклад немелодійним, старомодним.

Прагнення Щурата будь-що зберегти всі деталі твору античного автора без відповідних пояснень часто-густо веде до нерозуміння літературної пам'ятки. Такі місця зустрічаємо в багатьох перекладах. У згаданій оді (II, 3) Горациєві слова *interiore nota Falerni* — *більш глибокого знака Фалерна* — Щурат перекладає: *...розкошуватись будеш середнім значком Фалерна*. Не знаючи про звичай стародавніх римлян зберігати в погребях вино в амфорах, на яких стояли знаки про сорт вина й час його виготовлення, про те, що чим краще вино, тим воно довше й глибше стояло, читач навряд чи зрозуміє, про що говорить античний поет.

¹ Микола Зеров. Вибране. Вид-во «Дніпро», К., 1966, стор. 267—268.

² Там же, стор. 273.

Або наведемо інший приклад. Римляни вважали, що життя людей знаходиться в руках богів. Ця влада їм уявлялась у таких конкретних деталях. При народженні людини жеребок з її ім'ям потрапляв до урни, яка постійно крутилася, під час цього крутіння час від часу випадав жеребок. Оце випадіння жеребка з урни символізувало смерть. Тому переклад В. Щурата:

...судьба жене,
всім в урні жереб скаче, щоб випасти
днесь — завтра й посадити в човен
нас на заточене віковичне —

без відповідних пояснень сучасний читач не зрозуміє. М. Зеров, перекладаючи ці рядки, відступив від конкретних деталей, пов'язаних з міфологією, і відтворив у досконалій поетичній формі думку Горація про неминучу смерть кожної людини:

І всі ми будем там. Надійде мить остання,
І в човен кине нас, як діждемо черги,
І хмуρο стрінуть нас довічного вигнання
Безповоротні береги.

Як відзначає Н. Морева, «латинському поетическому мові августовського періода часто бывает свойственна конкретность выражений, унаследованная от более ранних стадий развития. Мы часто встретим обороты сага согрога — «дорогие тела» вместо «дорогие люди». Стремление к воспроизведению этих выражений в переводе приводит к нагромождению прозаических деталей, чуждых русскому поэтическому языку»¹. Те ж саме ми можемо сказати і про українську мову.

Знаючи цю особливість латинської мови, перекладач не повинен перекладати дослівно такі вирази Горація, як *pune viridi membra sub arbuto stratus, ...fessum militia latus deponere sub lauro mea*. А Щурат пішов саме таким шляхом. Він їх перекладає: *під куц зелені кинувши члени, зложи втомлений довгими боями свій бік під лавром в мене*. Можна було б продовжити такі зразки перекладу, але й наведених досить, щоб пересвідчитись, якими настановами керувався В. Щурат у своїй перекладацькій діяльності.

Наші спостереження були б незавершеними, якби ми не відзначили ще одну рису, властиву для В. Щурата як перекладача. Він часто в українську мову свого перекладу вкрапляє діалектизми: *шпахліри* (I, 1), *полонини*, *лий з мушль* (II, 7), *прецінь* (II, 9), *ялосьби* (I, 4), *ладии*, *вітців* (I, 4), *вскритку*, *не лячно* (IV, 9). Іноді перекладач українізує античні прізвиська: *Пелесенка гнів*, *Богорівного Тедеевка* (I, 6) та ін.

Багато перекладів з античних авторів, і, зокрема з Горація, належать Тарасові Франку. Вони об'єднані в окремі збірки:

¹ Н. Морева. О переводе латинских стихов, стор. 45—46.

«З чужої левади», «Збиточний Амор», «Старе вино у новому місці». Своїми перекладами перлин античної лірики Т. Франко прагнув збагатити українську поезію, показати високі зразки поетичного слова. Фахівець у галузі класичної філології, він досконало знає грецьку і латинську мови, історію, літературу і міфологію стародавнього світу. У своїй перекладацькій діяльності Т. Франко обрав шлях наближення античної лірики до сучасного читача, тому переклади його — швидше переспіви на теми античних поетів, на що він сам указував у передмові до збірки «З чужої левади»: «... змодернізував я передовсім форму старинних віршів. Розмірами оригіналів не в'яжуся зовсім. Вірші суцільні розбиваю на римовані строфи, переважно чотиристрічкові. Старався я головно віддати мисль первовзору, змінюючи тут і там вислови, назви і навіть цілі фрази. Наголовки віршів, яких оригінали не мають, подаю власні»¹.

Наведемо переклад з одинадцятої оди з I книги Горація, що повністю відбиває зазначені вище теоретичні настанови, якими керувався Т. Франко як перекладач.

(До білявки)

Не розвідуй, не розпитуй,
Бо наперед знати гріх, —
Яку долю й судьбу скриту
Нам боги зашили в міх (стор. 25).

Таким чином, на початку ХХ ст. у перекладах з творів античних поетів, і зокрема з Горація, на Україні намітились дві майже діаметрально протилежні тенденції. Перша, яку репрезентував В. Щурат, зводилась до прагнення зберегти розміри оригіналу, передати майже дослівно всі його деталі, звороти, вирази, що привело до буквалізму, калькування і позбавило перекладача можливості відтворити у високохудожній формі дух оригіналу, зруйнувало його поетичну тканину. Це, безумовно, зменшило естетичну вартість перекладів. І хоч у Щурата є окремі слова, вирази і навіть цілі рядки непогано перекладені, в цілому його переклади малопоетичні, застарілі. Зараз вони становлять певний інтерес тільки в історико-літературному плані, хоч багато з них, на жаль, до цього часу залишаються єдиними українськими перекладами од Горація.

Друга тенденція полягала в тому, що перекладач відмовився від розміру оригіналу, від дослівної передачі його змісту, а став на шлях максимального наближення твору античного поета до сучасного читача. Тому переклади Т. Франка не можна вважати перекладами в сучасному розумінні цього слова, їх слід розглядати як переспіви на теми античних авторів.

¹ Див.: «З чужої левади». Збірка веселих віршів у переспівах Тараса Франка. Львів, 1913, стор. 4.

Такі принципи перекладацької діяльності не могли забезпечити створення високопоетичних перекладів з творів римського поета. Справжні зразки перекладів з античної лірики дав українському читачеві радянський перекладач М. Зеров.

КРИТИЧНІ ЗАУВАЖЕННЯ

до діючої університетської «Програми з курсу сучасної української літературної мови (вид. 1965 р.)»

М. Ф. Наконечний

Складена членами кафедри української мови Львівського державного університету під керівництвом проф. І. Ковалика і видана 1965 року (за редакцією доцентів Н. Тоцької та І. Кучеренка) «Програма з курсу сучасної української літературної мови для філологічних факультетів університетів» є значним кроком уперед, якщо рівняти її з попередніми програмами з цієї дисципліни, і в цілому, безперечно, прийнятна. Але окремі її формулювання потребують деяких уточнень та доповнень. Тепер, коли Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти Української РСР заходжується коло нового видання ряду навчальних програм, зокрема і програми з сучасної української мови, саме час подбати про поліпшення й удосконалення їх, усунувши наявні в них поодинокі прогалини та недоробки. То ж не зайві, я гадаю, будуть і мої критичні зауваги та конкретні пропозиції до окремих місць «Програми» вид. 1965 р., що тут подаються. Вони стосуються як змісту, так і мовно-стилістичної редакції її.

До стор. 3

Зміст речення «Постійні взаємозв'язки між українською, російською й білоруською мовами на основі рівноправності та взаємозбагачування», відповідно до формулювання, поданого у Програмі КПРС, треба розширити. Контакти не обмежуються тільки східнослов'янськими мовами. У Програмі партії говориться, що мови народів СРСР розвиваються на основі рівноправності та взаємозбагачування.

Наведене мною речення «Програми з курсу сучасної української мови» слід би було доповнити й подати у такій, скажімо, редакції:

«Інтенсивні взаємозв'язки між українською і російською, білоруською та іншими мовами СРСР (а також мовами братніх соціалістичних країн), що розвиваються на основі рівноправності та взаємозбагачування».

Слово *постійні* («постійні взаємозв'язки») можна було б і залишити, але треба зважити на те, що в трьох реченнях на стор. 3, що стоять майже поряд:

«Ленінська національна політика КПРС — запорука постійного розвитку... української літературної мови».

«Постійні взаємозв'язки між українською, російською й білоруською мовами...»

і «Необхідність постійного плекання української літературної мови»

ужито того самого слова *постійний*. Отже, з стилістичного погляду (а програма з мови й тут повинна бути бездоганною) краще було б, гадаю, використати слова близького значення, замінивши у першому реченні означення «постійного» словом *невпинного* («запорука невинного розвитку»), а в другому реченні замість прикметника «постійні» дати *інтенсивні*.

Ще одна порада щодо мовного оформлення «Програми». Українська мова, як і більшість мов слов'янських, дуже послідовно (принаймні, у кращих своїх літературних зразках) розрізняє, як відомо, видові форми не тільки у дієсловах, але й у похідних від них віддієслівних іменниках на *-ння* і *-ття*. Це одна із характерних рис її словотвору (див. про це мою статтю в журналі «Мовознавство» № 2 за 1967 р.). Цю рису беруть до уваги в багатьох випадках і автори Програми з сучасної української літературної мови, вживаючи, напр., на означення процесу чи повторюваної дії форм типу *удосконалювання, взаємозбагачування* (стор. 3), *використовування, досліджування* (стор. 5), *позначування* (стор. 8), *творення* (стор. 9) та ін. Але вживають цих і подібних до них форм вони, на жаль, не всюди, забуваючи про існування і таких корелятивних видових пар, як *вівчення — вивчання* (друга форма саме означає процес, порівн. навчання), *розрізнення — розрізнювання, узгодження — узгоджування* (порівн. керування, прилягання), *попівнення — попівнювання* (многократність), *відокремлення — відокремлювання* тощо. Слід би було уважніше поставитись і тут до специфіки нашої мови, звернувши на неї увагу, де це треба, і в самій «Програмі» і, звичайно, послідовніше відбити цю визначну рису словотвору у мові «Програми».

Відповідно до цього, уже перше речення у тексті «Програми», на стор. 3, «Сучасна українська літературна мова як предмет наукового вивчення», власне — останнє слово в ньому виправити слід би було так:

«Сучасна українська літературна мова як предмет наукового вивчання» —

згідно із змістом речення, бо *вівчення* (від «вівчити») означає, власне, dokonану одноразову дію, а *вивчання* — процес, повторювану дію, що саме тут і потрібне.

Ще до змісту «Вступу» (стор. 3). Між фразами «Необхідність постійного плекання української літературної мови» і «В. І. Ле-

нін про культуру мови», посилюючи увагу до мовнокультурного аспекту, акцентуючи на ньому, слід би вставити слова:

«Мовнокультурний аспект у практичному і теоретичному вивченні мови, важливе значення його, особливо за нашого часу, в епоху розгорненого будівництва комунізму в СРСР».

А після слів «Висловлювання письменників та інших видатних людей про культуру мови» треба було б ще додати:

«Боротьба за високу культуру мови й мовлення у школі, в пресі, радіопередачах, телебаченні, театрі, кіно, в науковій праці — на всіх ділянках духовного життя народу, яка розгортається тепер, зокрема в Українській РСР».

Наприкінці «Вступу», або краще, мабуть, у кінці передостаннього абзацу в ньому, належало б сказати і про роль перекладів (як одного з найважливіших видів контакту між народами й їх мовами), сформулювавши це приблизно так:

«Роль перекладів художньої, наукової та іншої літератури у зміцнюванні контактів між народами та їх культурами і збагачуванні мов. Боротьба за високу культуру перекладу, успіхи на цій ділянці і завдання дальшої роботи в цьому напрямі на Україні».

Звертаючись знову до змісту «Вступу», не можу не висловити свого здивування з того, що з тексту «Програми» з незрозумілих для мене причин випали такі важливі (наявні у попередніх виданнях «Програми») пункти, як

1) Місце української мови в слов'янській мовній родині. Мова української соціалістичної нації серед мов братніх націй та народностей СРСР і

2) Літературна мова і діалекти. Поняття про основні діалектні групи української мови та їх найголовніші особливості. Діалектна основа, на якій постала національна українська літературна мова, і вклад інших діалектів у процесі дальшого її розвитку і збагачування (особливо її лексики й фразеології).

До стор. 4

Замість «відображення» треба дати *відображування* (див. вище). Замість «збагачення» (п'ятий абзац знизу) слід було б дати *збагачування* («Роль російської мови у збагачуванні української лексики»).

До стор. 5

Замість «засоби поповнення» дати «засоби *поповнювання*» (див. вище).

У розділі «Українська лексикографія» — згадати про таку важливу працю, як новий тритомний російсько-український словник АН УРСР, і про роботу над великим тлумачним словником української мови, що тепер розгортається.

До стор. 6

Слова «за об'ємом» замінити *за обсягом* (четвертий абзац знизу).

У цьому ж уступі згадати про *вокальну гармонію* як характеристичну рису української фонетики, що найвиразніше виявляється у вимові ненаголошених *е* і *и*, вужчій перед складом з наголошеним (або побічнонаголошеним) *и*, *у*, *і* і ширшій перед таким же складом з *а* або *е*.

У спеціальному підрозділі або в підрозділі «Зміни звукового складу слів у мовному потоці» треба було б указати насамперед на такі кардинальні ваги явища комбінаторики української мови, як сполуки голосних переднього творення *е*, *и*, а також *і* з попередніми твердими приголосними (*небо, тепло, села...*; *нива, тихо, диво...*; *дід і баба, брат і сестра*, а на великім обширі *і* *стіл, сніп, дійка, вірні, чисті* тощо), що їх тверда, нем'яка вимова становить одну з найважливіших рис специфіки української мови — на тлі найближче споріднених з нею мов — у фонетиці (що має і фонологічне значення). Те, що ніде у «Програмі» немає і натяку на цю найважливішу рису (на наявність і поширеність в українській мові сполук *те, де, не, ле, се, зе, че, дже* та ін. з твердими приголосними перед *е*, як і *ти, ди, ни, ли...* — з нем'якими *т, д, н, л...* перед *и* та ін.), може негативно позначитися на викладі відповідних розділів курсу у педагогічній практиці.

Не можна не згадати тут і про інші важливі в плані орфоепії особливості української мови, що стосуються сполучуваності фонем, напр., про сполуки *жи, ши, чи, джи* і *жі, ші, чі, джі* (*жито — жінка, шило — шість...*), *ги, ки, хи*, і *гі, кі, хі* та ін., що теж становлять специфічну рису саме української мови. Усе це стисло, але ясно і виразно треба відбити у тексті «Програми».

Не можна, думаю, в «Програмі з курсу сучасної української літературної мови», що обіймає 16 сторінок тексту, обмежитися штампованим загальником «явища асиміляції, дисиміляції та спрошення в групах приголосних», не згадавши тут же, хоча б натяком про таку найважливішу рису комбінаторики приголосних в українській мові, як наявність і поширеність у ній дзвінкої вимови *б, д, з, ж, дж, дз, г*, не тільки в кінці слів (перед паузою), а й усередині їх перед глухими приголосними (*бабка, редька, казка, діжка, кукурудзка, бігти, стригти...*), що є майже унікальним не тільки в слов'янському світі, а й серед усіх мов континенту фонетичним явищем, яке

либонь, не має собі повної аналогії чи не в усіх хоч трохи відомих нам мовах.

Отже, й тут «Програма» потребує деяких доповнень.

До стор. 8

Хотілося б, щоб мова «Програми з курсу сучасної української літературної мови» сама була добрим зразком, де ширше застосовані були б синонімічні скарги слова українського народу, щоб вона не обмежувалася, наприклад, трафаретним уживанням якогось одного лише з можливих синонімів, скажімо «необхідність», «необхідність»..., а користувалася й іншими, свіжішими, хоч, може, й рідше вживаними у щоденній пресі, діловодстві, канцелярії, словами — *потреба, доконечна потреба, немінуча потреба* тощо.

Порівняймо у «Програмі»:

«*Необхідність* постійного плекання української літературної мови»... (стор. 3).

«*Необхідність* боротьби з порушенням орфоепічних норм української літературної мови як однієї з форм боротьби за культуру мови»... (стор. 8) та ін.

Чи не краще було б, скажімо, у першому з наведених речень, замість притертого вже від надмірного, одноманітного вживання слова «необхідність» (без використання близькозначних йому чи тотожних навіть слів), подати:

Доконечна потреба постійно плекати українську літературну мову...,

та й само слово «постійно» чергувати з *повсякчас/но/* та іншими свіжішими, ближчими до живого слова народу синонімами.

До стор. 9

Словотворчі ресурси, чи, може, *словотворні* (або *словотвірні*) ресурси? Порівн. *горотворні* процеси, *грунтотворні* явища, *хвороботворні* бактерії (рос. болезнетворные бактерии) та ін. Львів'яни, та й не тільки львів'яни, тут ідуть за польською мовою, де маємо *słowotwórczy* і под. Але за прикладом російської мови, яка розрізняє «творческий» и «образовательный» (напр. *языкотворчество — языкотворческий, горообразование — горообразовательный, словообразование — словообразовательный*), слід би було, мабуть, у найближче спорідненій з нею українській мові розрізняти ці поняття. Див. про це і в рецензії П. Моргуна та Г. Солонської на працю Ф. Медведєва, та й практику того ж таки Ф. Медведєва, як і інших авторів.

Порівн. і на стор. 4:

«Основні типи омонімів: лексичні, морфологічні, словотворчі, синтаксичні...».

Від іменника «словотвір» нормальне для української мови прикметникове утворення — *словотвірний*¹ (а не «словотворчий»), а *словотворчий* відповідатиме близькому, але не тотожному поняттю «словотворчість».

Сказане про термін «словотворчий» стосується й «формотворчого». На стор. 12 читаємо: «Слово- і формотворчі частки». Треба було б, мабуть: Слово- і формотворні частки.

До стор. 10

«Способи вираження» чи «способи виражання» або, може, іще «*віразу?*» Див. це слово й далі.

До стор. 11

Давноминулого чи *передминулого*? Останній термін більш відповідає функціям плюсквамперфекта в українській та й в інших слов'янських мовах. Варіант «давоминулого» можна було б дати тут же у дужках.

До стор. 12 — див. вище.

До стор. 13

«Речення односкладні та двоскладні». Те ж — на стор. 14. «Перехідні випадки між сурядністю та підрядністю». Порівн. вище, стор. 4: «Міжмовні омоніми (особливо в українській та російських мовах)» та ін. Усюди тут та (замість звичного і) я сприймаю як свого роду гіперизм. Думаю, що в цих випадках, виходячи з контексту, правильніше було б дати і.

«Зі сполученням», чи «з сполученням» або «з сполукою»? Див. сказане з цього приводу (про прийменник зі) в «Українському правописі».

Мовне оформлення «Програми» теж, повторюю, повинно бути цілком бездоганим, чого, на жаль, не можна сказати про деякі окремі місця в «Програмі» редакції 1965 р.

Бібліографію слід було б доповнити, подавши, крім головних праць, також і важливіші статті і включивши до списку, зрозуміла річ, назви посібників, курсів, монографій, що вийшли після 1965 року (перші томи п'ятитомної колективної праці «Сучасна українська літературна мова» вид. АН УРСР та ін.).

¹ Або *словотворний*.